

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYDSKE ÅRBØGER

2^{det} HÅVBIND

1903

UDGIVNE AF

H. P. HANSSSEN-NORREMOLLE, P. SKAU

OG N. ANDERSEN.

AABENRAA

Sonderjydske Aarbøger

1903.

Ud g i v n e

af

H. P. Hanssen-Nørremølle, P. Skau

og **Nikolaj Andersen.**

Hovedkommission hos **Gyldendalske Boghandel**, Kjøbenhavn,
for Danmæk, Norge og Sverige.

Trykt i „Hejmdals“ Trykkeri, Aabenraa.

I Hovedkommission hos **Gyldendalske Boghandel, Kjøbenhavn,**
for Danmark, Norge og Sverige.

Trykt i „Hejmdals“ Trykkeri, Aabenraa.

Mine Oplevelser i Olderup i den nærmeste Tid efter Dannevirkes Rømning den 5. Februar 1864.

Af L. S. H a n s e n , Sognepræst i Idestrup.

Ved Krigens Udbrud i 1864 var jeg Sognepræst i Olderup ved Husum, et af de sydligste Sogne med blandet Kirkesprog. Da de forenede tyske Armeer i Begyndelsen af Februar 1864 besatte Sønderjylland, var det mig klart, at der vilde indtræde meget vanskelige Forhold, især for os danske Embedsmænd, og nærmest for at have et samlet og paalideligt Overblik over Begivenhedernes Gang begyndte jeg strax at føre en Dagbog. Det er denne Dagbog som nedenfor meddeles, kun med ganske enkelte Rettelser og Tilføjelser.

Et meget kort Udtog af Dagbogen er, under Form af en Vidneforklaring aflagt den 6te April 1864 for Københavns Kriminal- og Politiret, optaget i de „Meddelelser om Begivenhederne i Slesvig siden den preussisk-østerrigske Invasion“, som den 1ste November 1864 bleve udgivne i København.

Lørdag den 6te Februar 1864. Paa min sædvanlige Morgentour traf jeg Bondefoged Andreas Duus, som fortalte mig, at Tydskerne nu var „brudt igjennem“, og at Danskerne trak sig tilbage. En Mand her fra Byen, som om Natten kørte til Husum efter

Læge, havde paa Flensborg Landevej mødt Masser af Infanteri, og efter andre Folks Beretninger var en Mængde Artilleri i Morgenstunden draget ad den vestre Landevej op mod Bredsted. Denne Efterretning gjorde et dybt Indtryk paa mig, og Bekymringen var af en dobbelt Art: dels Sorgen over vort Nederlag og Frygten for Armeens Skjæbne, dels Bekymringer af en mere privat Natur; thi vi vare jo nu i Fjendens Vold, afskaarne fra al Forbindelse med Fædrelandet, og det var let at forudse, at Oprørspartiet strax vilde reise Hovedet og udøse sin Galde over os danske Embedsmænd. Hidtil havde rigtignok Stemningen her i Olderup været saa fredelig som mulig, og det hed sig bestandigt: „Bare vi maatte beholde Fred, saa forlange vi det ikke bedre, end vi have det“, men jeg troede ikke paa denne tilsyneladende Ro, thi jeg vidste, at Oprøret var saa godt forberedt i Stæderne, at det kun behøvede Luft for at bryde ud i lys Lue, og at vi snart vilde høre nyt fra Husum. Det varede heller ikke længer end til om Eftermiddagen, da kom Gaardeier Hans Feddersen hjem fra Husum og fortalte, at Byen var smykket med tyske Flag og alt derude i den største Bevægelse. Borgmester Grüner var allerede forjaget, Pastor Hasselriis ligeledes, og om Aftenen skulde det gaa løs paa de andre Embedsmænd.

Søndag den 7de Februar. Som jeg stod færdig til at gaa i Kirke, kom Bondefoged Duus og viste mig en Seddel, undertegnet af Kjøbmand Gurlitt paa Husum Borgerskabs Vegne. Den indeholdt en meget svulstig Opfordring til Olderupperne om at møde samme

Dag Klokken 11 paa Torvet i Husum for at deltage i Hyldningen af „unsern rechtmässigen Erbherzog Friederich VIII“, og endte saaledes: „Kommt zahlreich, kommt alle, Ihr seid herzlich willkommen“. Jeg sagde strax: „Kast det i Kakkelovnen“, men horte da til min Forbavelse, at han, der er en virkelig dansksindet Mand, og som Bondefoged havde aflagt Troskabsed til Kongen, ikke blot havde sendt Opfordringen rundt i Byen, men endogsaa sendt en Afskrift til Sognets anden By: Arlevad. Jeg skammede ham ud for hans Feighed, at han vilde, til Trods for sin Overbevisning og sin Ed, løbe Oprørernes Ærinder, og han følte sig oiensynlig ulykkelig derved, men erklærede, at han ikke turde andet, da han ellers vilde miste sin Næring som Kromand. Det var stærkt Sneveir, hvorfor kun faa fulgte Opfordringen, og det endda vistnok mere af Nysgjerrighed end egentlig Iver for Sagen, thi den Hertug havde de ikke synderlig Lyst til — en gammel Bonde sagde til mig: „Han er dog af en daarlig Familie“. Gudstjenesten, som var dansk, var kun daarligt besøgt, men alt gik roligt som sædvanlig. Om Eftermiddagen voxte Bevægelsen her ved de hjemkomnes Beretninger om, at der Lordag Aften havde været stort Spektakel i Husum. Mange Steder var Vinduerne slaaede ind og de fleste Embedsmænd, baade danske og tydske, forjagne, særlig nævntes den konstituerede Amtmand Malling, Landfoged Dethlefsen, Vandbygningsdirecteur Grove, Digeinspecteur Carstensen og Lærer Magnussen. Kun Provst Caspers var bleven, da han fuldstændigt havde sluttet sig til Oprøret, baade stukket Fanen ud og fra sit Vindue nik-

ket venligt til Folket. Om Søndagen var han mødt i Ornat til Hyldningen, som foregik paa Torvet meget høitideligt med Afsyngning af Psalmer.

Mandag den 8de Februar. Det var Fastelavns Mandag, og vi gik hele Dagen i Frygt for, at Fastelavnsløierne fra Husum skulde forplante sig ud paa Landet. Jeg frygtede ikke saa meget for Sognets Folk, thi jeg antog, at om der ogsaa fandtes nogle, som kunde have Lyst til at gjøre Optoier, saa manglede de dog Mod dertil, men derimod kunde der være Fare for, at en Pøbelhob fra Husum kunde faa i Sinde at gjøre et Streiftog herud, da Afstanden kun er en lille Mil. Vi kunde derfor ikke faa Øinene fra Vinduerne den hele Dag, og saasnart der rørte sig noget, anede vi Uraad. Ved Middagstid kom Degnen og fortalte, at en Mand, Lorentz Petersen, havde kaldt ham til sig og sagt, at der var noget i Gjære imod ham, men tillige, at han ikke skulde blive bange, da de fleste dog holdt med ham. Meget rigtig kom hen paa Eftermiddagen Skoleforstander Thomas Thomsen til Degnen og raadede ham til at reise bort strax, „da han ikke var sikker“, men i Tillid til den tidligere erholdte Trøst besluttede han at blive, saameget mere som han daarligt kunde forlade sin Hustru, der hver Dag kunde vente sin Nedkomst. Om Aftenen kom min Ven Ingver Carstens — en brav gammel Bonde, der vel ikke er dansksindet, men dog loyal — til mig og sagde med bævende Stemme: „Hr. Pastor, der er noget i Gjære, ikke mod Dem, men mod Andersen (Degnen); Dem har Folk ikke noget imod, thi De har altid forholdt Dem rolig og ikke drevet Politik, men

Degnen er saa fanatisk dansk, og Thiessen (Skolelæreren i Arlevad) er den allerværste“, og til denne Udgydelse knyttede han det Raad, at Degnen for at aflede Bevægelsen skulde begynde næste Dag at undervise paa Tydsk. Jeg tog Sagen ganske roligt, og sagde, at det var en Misforstaaelse, naar han og andre Folk troede, at Degnen var mere dansk end jeg, og hvad Begjæringen om Sproget i Skolen angik, afslog jeg den rent ud, og forklarede ham det ulovlige og ufornuftige, ja umulige deri. Da han var gaaet, sendte jeg Bud efter Skoleforstander Thomsen, og spurgte ham om, hvad han vilde hos Degnen. Medens han hos Degnen havde været ret stortalende, var han hos mig fuldstændig ydmyg, og erklærede, at det slet ikke var hans Mening at forlange, at Degnen paa egen Haand skulde forandre Sproget. Vistnok ønskede han, at det blev tydsk, men maatte indrømme, at Børnene lærte mere i den danske Skole end tidligere i den tyske, og han vilde være fuldstændig tilfreds, hvis Degnen, indtil der kom anden Bestemmelse fra Øvrigheden, udenfor Skoletiden vilde læse noget mere Tydsk med Børnene end de lovbealede 4 Timer om Ugen. Herpaa gik jeg villigt ind, og efterat have mindet ham om hans Pligter som Skoleforstander, lod jeg ham give mig Haanden paa, at han vilde gjøre sit til, at Skolen kunde gaa sin rolige Gang.

Tirsdag den 9de Februar. Ved Middagstid kom Lærer Thiessen lobende og fortalte, at der var heiset 2 Flag — et tydsk, „schwartz-roth-golden“, og et slesvigholstensk, blaat-hvidt-rødt, paa Skolen. Jeg svarede: „Tag dem ned, og kast dem i Kakkellovnen, hvis

De tør“. Det turde han nok, og fulgte Raadet bogstaveligt. Henimod Aften gik jeg hen til Degnen, og horte da, at begge Skoleforstanderne — Thomsen altsaa trods sit Lofte til mig — tilligemed en tredie Mand havde været hos ham om Eftermiddagen og atter raadet ham til at forandre Undervisningssproget. Han forlangte, at de skulde give ham en skriftlig Befaling dertil og som Skoleforstandere tage Ansvar paa sig, men det vilde de ikke; de vilde blot raade ham til det, da de ellers ikke kunde indestaa for hans Sikkerhed. Af Frygt for, at de bebudede Pøbeloptoier skulde virke skadeligt paa hans frugtsommelige Kone, var han gaaet ind paa at følge deres Raad, og havde strax begyndt at læse og tale Tydsk med Bornene, saa godt det lod sig gjøre. Vi gik da sammen ud at spadserere, men indhentedes snart af min Tjenestepige, der kom lobende og under Graad berettede, at Lærer Thiessen var kommen til Præstegaarden ganske forslaaet og blodig, og at min Forpagter Carsten Jensen havde sagt, at der var 3 Vogne fulde af Folk paa Vei fra Husum for at jage os og Degnens ud samme Aften. Det var jo glædelige Udsigter. Jeg skyndte mig hjem for at berede mig til Modtagelsen af disse Gjæster. Først løb jeg dog til Forstanderne og opfordrede dem til at møde med nogle af Byens Folk for at beskytte deres Præstegaard og Skole mod Pøbelanfaldet, men ingen vovede det „for saa tør vi aldrig vise os i Husum mere“. Der var altsaa ingen anden Udvei end at holde Tornen ud alene. Dog fik jeg to af de modigste eller mindst feige til at komme hen i Præstegaarden for at være Mellemlandere ved

de forventede Underhandlinger med Fjenden. Af Carsten Jensen fik jeg lidt nærmere Underretning. Han havde været i Husum og deltaget i en stor Forsamling af By- og Landboere, hvori der valgtes nye Embedsmænd i Stedet for de forjagne; han vidste ikke nærmere Besked, om hvem der var valgt, kun dette, at Thomsen Oldensworth var valgt til Amtmand. I denne Forsamling havde Provst Caspers deltaget og ytret, at det var ham berettet fra Olderup, at de der vilde vedblive at være danske. Disse Ord vakte selvfølgelig et voldsomt Røre, og de stormede ind paa Carsten Jensen, som erklærede det for usandt og opfordrede Provsten til at nævne sin Hjemmelsmand. Det vilde Provsten ikke, men det besluttedes nu strax, at der skulde udsendes et Tog for at jage Præsten og Degnen i Olderup væk, siden Olderupperne ikke selv havde besorget det, og C. Jensen fik Befaling til ogsaa at kjøre med dem. Da han kom med sin Vogn, blev det imidlertid sagt ham, at han gjerne kunde kjøre hjem, da der allerede var afgaaet 2 Vogne og 1 Slæde samt nogle Ryttere. De skulde dog kjøre om ad Svesing for at jage Pastor Hamburger og Degnen bort, og naar det var besorget skulde de til Olderup, hvor de kunde ventes hvert Øieblik. Jeg klædte mig paa, saa at jeg med kort Varsel kunde drage bort, og min Hustru satte Lys i Stagerne o. s. v., for, hvis Truppen kom paa en høflig Maade, at underhandle med dem i Skikkelihood, hvorimod vi, hvis de kom som en Pøbelhob, var bestemte paa at barrikadere Doren og udholde en Beleiring. Saaledes forberedte sad vi og ventede paa Angrebet i en just ikke hygge-

lig Stemning. Efter et Par Timers Venten gik jeg ud for at see om de ikke snart kom, men det viste sig da, at den stærke Snestorm, det efterhaanden var blevet, havde optaarnet saa store Snedriver, at ingen kunde komme igjennem den Aften. Da vi saaledes vare komne i Ro, fortalte Thiessen, hvordan det var gaaet ham. Han havde, som sagt, taget Fanerne ned og begyndt Undervisningen. Da kom en ukekjendt Karl og forlangte, at han skulde hænge dem op igjen, hvad han jo ikke kunde, da de var brændt. Karlen gik da igjen, men et Øieblik efter kom Kromanden, en bomstærk Mand, tilligemed flere Bønder og nogle Karle, ialt 10 à 12 Eersoner, styrtende over mod Skolen som rasende Mennesker. Thiessen lukkede hurtigt Døren i Laas, men de brød den op, Kromanden tog ham i Brystet, og en anden gav ham flere drøie Ørefigen, slog hans Næse tilblods, alt ledsaget af Skjældsord og Befalinger til at hænge Fanerne op. En af dem vilde bevise Thiessen, at han var en født Slesvigholstener, hvortil han svarede: „Nei, jeg er en født Holstener (han er født i Kiel), men dansk i Sind. I kan slaa mig ihjel om I vil, men I kan ikke tvinge mig til at hænge tydske Faner op“. Endelig kom Skoleforstander Matthias Matthiessen og forenede sine Begjæringer med de andres, uden Nytte. „Ja! da sind Sie entladen“, sagde han. „Det er godt“, sagde Thiesen, hvorpaa han slap fra dem og løb over til mig. Efter nogen Raadslagning besluttede Thiessen og jeg foreløbig at drage bort, hvilket jeg sagde til de to tilstedeværende Bønder, der ogsaa fandt, at det var det rigtigste, vi kunde gjøre. De mente, at Degnen ogsaa

burde reise, men paa Grund af hans Kones Tilstand lovede de dog at beskytte hans Hus mod Pøbelanfald, skjønt dog ingen vovede at tage hans Kone til sig, hvis han skulde blive nødt til at reise.

Onsdag den 10de Februar. Om Morgenen sendte jeg en paalidelig Mand til Svesing for at høre, hvordan det var gaaet der. Han kom tilbage med den Besked, at Toget fra Husum virkelig havde været der Tirsdag Aften og tvunget Pastor Hamburger til at forlade Sognet; han var da med Degnen under Armen vandret bort i det stærke Sneveir. Toget var derefter kjørt ad Olderup til, men kunde ikke komme igjennem Snedriverne. Under stadig Forventning om det bebudede Togs Ankomst beredte vi os til at drage bort. Dagen forlob dog roligt, og der kom ingen. Op ad Dagen kom der Bud fra Pastor Mule i Fjølde for at høre, hvordan det stod til hos os. Det var derovre fortalt, at vi vare drevne ud og alle vore Møbler slaaede itu. Hos dem stod det omtrent til som her, og de tænkte ogsaa paa at reise. Om Aftenen kaldte jeg Forstanderne sammen, og erklærede dem, at saasom Bønderne tog Magten over Skolerne fra mig og paa egen Haand skaltede og valtede med Lærerne, og ingen mere vilde agte paa, hvad Præsten sagde, fandt jeg det rigtigst at drage op til General Wrangel for at høre, om han ikke vilde hjælpe mig med at holde Orden her. Jeg gjorde dem imidlertid ansvarlige for Kirken, Præstegaarden og Skolerne.

Samme Eftermiddag havde der været en Forsamling her i Byen, hvor alle myndige Mandfolk mødte og efter Ordre fra Kjobmand Kaftan i Husum under-

skrev en Hyldningsadresse til „Herzog Friederich VIII“. Saa stor var Feigheden, at selv de, der havde aflagt Troskabsed til Kongen, ikke vovede at modsætte sig, men uden videre skrev under. Samme Aften afsendtes Gaardmand Andreas Hansen som deputeret, uagtet han aldeles ikke kan tale Høitydsk.

Torsdag den 11te Februar. Om Morgenen tidlig pakkede jeg min Vogn saa fuld som mulig med vore bedste Sager og drog da bort med min Kone uden at vide, naar vi vilde blive i Stand til at vende tilbage. Alt vort Indbo maatte vi lade blive staaende, men vor Pige lovede at sørge for det, saa godt hun kunde. Vi kom dog ikke længer end til Fjælde. Her fortalte Pastor Mule os, at Tydskerne ikke, som vi hidtil havde troet, havde erobret Dannevirke, men at General Meza havde funden det nødvendigt frivillig at romme Stillingen. Tillige saa vi for første Gang ofter Oprorets Udbrud en Avis, nemlig „Flensburger Zeitung“, med General Wrangels Bekjendtgjørelse af 7de Februar, hvori han stadfæster alle Embedsmænd og forbyder alle politiske Demonstrationer. Saasnart jeg havde læst dette, besluttede jeg strax at vende tilbage, men lod dog min Kone blive i Fjælde. Stor var Olderuppernes Forbavselse, da de om Eftermiddagen saa mig kjøre ind i Byen med freidigt Aasyn, og inden jeg kom af Vognen, var den omringet af Byens Folk. Jeg reiste mig da op og forklarede dem, at det var en Misforstaaelse, naar de mente, at Embedsmændene skulde afsættes, hvorpaa jeg forelæste dem General Wrangels Bekjendtgjørelse med Eftertryk paa de behørige Steder. Det gjorde langt større Indtryk,

end jeg havde ventet, og de blev aabenbart bange for at være gaaede for vidt. Flere erklærede, at hvis denne Proklamation havde været her Dagen iforvejen var Adressen til Hertugen ikke kommet i Stand. Endnu samme Aften hørte jeg, at man ude i Sognet opfattede Situationen saaledes, at jeg paa Veien til Flensborg havde modt General Wrangel og fortalt ham, at jeg var forjaget fra mit Embede, hvorpaa han havde befaleet mig at vende tilbage og medgivet mig et Brev — Bekjendtgjørelsen — paa, at ingen maatte gjøre mig noget. En Forsamling, der var berammet til samme Aften for at raadslaa om, hvordan de skulde faae Degnen jaget bort, fik under Omslaget i Stemningen det Udfald, at der forfattedes et hoist komisk Inserat til „Husumer Wochenblatt“, hvori Provsten faaer læst og paaskrevet, fordi han ved sine Yttringer i Tirsdagsmødet havde søgt at forstyrre en fredelskende Kommunes Ro, ledsaget af forskellige haanlige Udbrud saasom: „Und dieser Probst ist orthodox. Er rief aus ein dreifaches Wehe über alle die, die der schleswig-holsteinischen Fahne geschworen; schwört wieder, nachdem der Friede geschlossen, den Dänen treu zu sein, und schwört nun wieder, wie man sagt, dem Herzoge Treu und Glauben. Reime das zusammen, wer kann, wir können es nicht!“ Dette Inserat vil dog næppe blive optaget i det tysksindede Blad.

Freitag den 12te Februar. Om Formiddagen mødte Konfirmanderne som sædvanligt, og jeg læste med dem uden nogen Forstyrrelse. Ved Middagstid fik jeg Bud fra Fjælde om at komme derover, da Pastor Jessen fra Hjoldelund var kommet der for at raadslaa med Mule

og mig, og desuden vilde min Kone gjerne hjem igjen. Jeg kunde ingen Vogn opdrive, da Byens fleste Vogne og Heste vare i Krigskjørsel — de vare mødte ved Dannevirke før Romningen og tagne med paa Tilbagetoget —, hvorfor jeg maatte vade derover gennem Sneen. I Fjorde havde nogle af Bønderne allerede om Tirsdagen truet Præsten og Lærerne til at forandre Sproget i Skolerne, og 3 af Sognets 8 Lærere var gaaet ind derpaa for at undgaa Spektakler. Men ikke fornoiede hermed havde Mænd af Oprørs-partiet, der iøvrigt kun var svagt repræsenteret i dette dansktalende Sogn, om Torsdagen været hos Provsten for at spørge, hvordan de skulde faae Præsten afsat, og han havde givet dem det Raad, at de skulde holde en Forsamling og blive enige om at indgaae med et Andragende til den preussiske Civilkommisær, og det helst snarest muligt. De var naive nok til at bede Pastor Mule om at sammenkalde en saadan Forsamling. Det vilde han naturligvis ikke, men saa holdt de selv en Forsamling paa Kroen Fredag Eftermiddag, der dog fik det Udfald, at Præsten foreløbig maatte blive, men det skulde saa overlades til Visitatoriet at afgjøre, om han kunde Tydsk nok. Dette Spørgsmaal dristede Bønderne sig ikke til selv at afgjøre, uagtet de havde hørt ham prædike Tydsk i 12 Aar.

Da jeg kom derover begyndte Raadslagningen med, at Pastor Jessen foreslog, at vi skulde foie Oprørs-partiet i dets Ønsker om Forandring af Kirke- og Skolesproget, og i det hele taget rette os efter dets Forlangender saa meget som muligt. Han havde, for

min Ankomst, halvveis faaet Mule til at gaa ind paa Forslaget, men da jeg bestemt modsatte mig det, afbrød han hurtigt Forhandlingerne og tog bort. Efterat Jessen var kjørt, fik vi fat i en Flensburger Zeitung, der indeholdt den preussiske Civilkommissær Friherre v. Zedlitz's Bekjendtgjorelse af 8de Februar, hvori han erklærer, at de bestaaende Love for Civilforvaltningen indtil videre skulle forblive gjældende, lover at beskytte Embedsmændene, paa det strængeste forbyder alle politiske Demonstrationer, og giver mange andre skjønne Løfter og Befalinger. Efter grundigt at have gransket dette Aktstykke, begyndte vi at raadslaa om, hvordan vi skulde stille os med Hensyn til vor Embedsførelse. Vi vare i dette Stykke ganske henviste til os selv, da vi ingen Instruxer havde at rette os efter, og heller ikke havde nogensomhelst Ide om, hvordan andre Embedsmænd bar sig ad. Efterat have debatteret Sagen hele Aftenen og langt ud paa Natten, kom vi til det Resultat, at vi tjente Sagen bedst, og handlede i bedste Overensstemmelse med vor Pligt og Samvittighed ved strax at afgive den i Zedlitz's Bekjendtgjorelse fordrede Erklæring om at ville underkaste os Civilkommissærernes Myndighed, men iøvrigt modsætte os revolutionære Forlangender og Trudsel af Befolkningen. I Overensstemmelse hermed besluttede vi førstkommende Søndag at oplæse Bekjendtgjørelsen fra Prædikestolen, og derefter at tilkjendegive Menigheden, at da de bestaaende Love herved vare bekræftede, og der nu var en ordentlig Myndighed til at herske over os, saa ansaa vi det for ufor-svarligt paa egen Haand at indføre Forandringer i

Lovene for Kirke- og Skolevæsen, hvorimod vi var villige til at gennemføre saadanne Forandringer, saasnart der kom Befaling fra Civilkommissærerne eller et af dem stadfæstet Kirkevisitatorium. Vi nærrede just ingen overdrevne Forestillinger om Ærligheden af Bekjendtgjørelsens Løfter, men paa den anden Side fandt vi det heller ikke umuligt, at den kunde være alvorlig ment, og at det var Preussernes oprigtige Hensigt at holde Orden i Landet. I denne Tro bestyrkedes vi ved den overordentlige Hast, som Oprørspartiet oien synligt havde med at forjage de danske Embedsmænd og omstyrte den bestaaende Tilstand for at konstatere, hvor forhadet det danske Herredømme var og derved tilveiebringe et „fait accompli“. Og i ethvert Tilfælde ansaa vi det for bedre, at Kuldkastelsen af de bestaaende Love udgik fra Fjenden, end at det skulde slaaes fast, at Befolkningen selv havde tiltrodet sig dem.

Lørdag den 13de Februar. Op ad Formiddagen vendte jeg tilbage til Olderup med min Kone. Det tilsyneladende Omslag i Stemningen, der havde vist sig Torsdag Aften, var hurtigt forduftet, og min Fraværelse var benyttet til at heise 2 Flag — et tydsk og et slesvigholstensk — paa Kirken. Jeg gik strax til Bondefogden, der tillige er Kirkeværge, og spurgte, om han havde tilladt dette, eller vidste, hvem der havde gjort det. Han erklærede ikke at vide det. Jeg befalede ham da at sørge for at disse Flag kom ned inden Søndag Morgen, idet jeg viste ham Zedlitz's Bekjendtgjørelse, hvori slige Demonstrationer strengt forbydes, og tilfoiede, at jeg ikke vilde holde Guds-

tjeneste under Oprørsflaget. Under vor Samtale var der kommet flere Folk til, og en snu gammel Bonde raadede mig til, at jeg Søndag Morgen skulde trykke Hatten ned over Øinene og lade som om jeg ikke saae Flagene. „Det vil jeg ikke“, svarede jeg, „men dersom Flagene ikke er borte, naar jeg imorgen kommer til Kirken, erklærer jeg Kirken for vanhelliget og skal da tage mine Forholdsregler.“ „Ja, hvad vil Præsten saa gjøre?“ „Jeg vil strax tage til Husum, hvor der nu er kommet østerrigsk Militær, og henvende mig til den hoistkommanderende Officer med Opfordring til at sende nogle Folk herud for at holde Orden, saa kan I prøve at faae østerrigsk Indkvartering.“ Med et lunt Smil svarede han: „Ja men saa faaer Præsten ogsaa Indkvartering.“ „Det er rimeligt, men jeg faaer Officererne og I de Menige, saa kan I see, hvem der staaer sig bedst.“ Med disse Ord gik jeg, men Bondefogden fandt det dog klogest at holde en Forsamling, og her viste det sig, at der dog endnu var saamegen sund Sands tilbage hos Olderupperne, at de bleve enige om at tage Flagene ned.

Søndag den 14de Februar. Gudstjenesten — tydsk — var ret godt besøgt, især af Kvinder. Dog var det klart, at Parolen lod paa ogsaa at blive borte fra den tydske Gudstjeneste, saalænge den forrettedes af en dansk Præst, thi jeg savnede flere stadige Kirkegjængere, især min Ven Johan Henrik Hansen, en gammel Ungkarl, der ellers aldrig forsømte nogen Gudstjeneste, hvad enten den var dansk eller tydsk. Han, der var afgjort dansksindet, var nu bleven saa forskrækket og feig, at han end ikke tør vise sig i Præstegaarden,

hvor han tidligere var en stadig Gjæst. Han har deltaget i alle Galskaberne og turde ikke lade være at underskrive Adressen til Hertugen, fordi han saa, som han sagde, frygtede for at miste sin Aftægt. Efter Prædikenen oplæste jeg, som bestemt, Bekjendtgjørelsen fra Zedlitz, og Gudstjenesten gik uden nogen Forstyrrelse med Undtagelse af, at et Par unge Karle løb ud af Kirken og smækkede Døren haardt i, da jeg bad for Kongen; men denne Raahed fandt dog, som jeg efter Tjenestens Slutning horte, almindelig Misbilligelse.

Mandag den 15de Februar. Efter Aftale med Degnen indfandt jeg mig om Morgenen i Skolen for ved min Autoritet at forhindre Tumult, naar han begyndte med det danske. I forrige Uge var det nemlig gaaet med Skolen, som det bedst kunde. Onsdag og Torsdag havde den været lukket, men Fredag og Lordag havde han undervist paa Tydsk, saa godt det lod sig gjøre. Nu begyndte han efter den gamle Skoleplan, og Bornene vare meget glade derved. Men hvad Oprørspartiet ikke havde kunnet sætte igjennem ved Trudsler eller Tumulter, skulde nu prøves ved passiv Modstand, thi allerede om Eftermiddagen bleve de fleste Born fra Skolen. Ved Middagstid kom Lærer Thiessen, der var reist bort i Onsdags, tilbage fra sin Landflygtighed. Jeg gik da med ham til Skoleforstander Matthiessen, som havde afsat ham, og sagde, at nu maatte han indsætte ham igjen. Matthiessen, der er en meget selvbevidst Mand, som i denne lovløse Tid ret føler sig, modtog os med kold Høflighed, og sagde, at det var tvivlsomt, om Kommunen vilde

have Thiessen igjen, da det var meldt til Provsten, at han var forjaget, og denne havde lovet, at han snart skulde sende en anden Lærer. I alt Fald skulde Thiessen da, hvis han vilde blive, strax begynde at læse Tydsk. Baade T. og jeg erklærede, at dette ikke kunde ske, førend der kom Befaling fra Øvrigheden, og at vi ikke vilde handle stik imod Lovens klare Ord. „Ja i denne Tid gjælder jo slet ingen Love“, svarede han — og det er desværre sandt nok. Paa mit bestemte Spørgsmaal, om han som Skoleforstander vilde sende Bud om til Forældrene, at Skolen aabnedes paa Onsdag, svarede han dog omsider „Ja“.

Tirsdag den 16de Februar. Mine Konfirmander mødte som sædvanlig paa 4 nær; dog var sikkert kun den ene udebleven af politiske Grunde. Ogsaa her forsøgte en Demonstration, idet nogle havde medbragt tydske Bibler og Psalmebøger, nogle baade danske og tydske. Jeg lod som om jeg slet ikke lagde Mærke til dette, og da vi skulde læse i Bibelen, rakte jeg, uden at sige roget, dem, der ikke havde dansk Bibel med, hver et Eksemplar. Børnene sagde ingenting, men var oisynlig flove ved Situationen. Om Aftenen hørte jeg, at der havde været en Deputation hos Visitatoriet angaaende Sproget, men at hverken Provsten eller Amtmand Thomsen vilde paatage sig Ansvar for at forandre det uden høiere Ordre. Paa Spørgsmaalet, om de da skulde lade Børnene gaae i den danske Skole, indtil denne Ordre kom, havde Thomsen svaret, at det kunde de gjøre som de vilde.

Onsdag den 17de Februar. Om Morgenen kjorte min Kone og jeg til Fjorde for at høre, hvordan det stod til der. Der var Fastegudstjeneste, og efter denne en Sammenkomst af alle Sognets Lærere og Præsten. De havde naturligvis ogsaa modt passiv Modstand ved den danske Undervisning, og nogle af dem med Lærer Jessen — en Broder til Præsten i Hjoldelund — i Spidsen, mente, at man burde give efter for Oppositionen, da Lærerne ellers risikerede at blive slaaede ihjel. Sagen var egentlig den, at han intet havde imod at give efter, da han i Hjertet var tydsksindet. Pastor Mule og jeg bekæmpede ham, og Præsten erklærede, at han intet Ansvar vilde paatage sig for, hvad Lærerne gjorde. Tilsidst besluttedes det, at Mule og jeg skulde reise til Flensborg næste Dag for at tale med Biskoppen og høre, hvorledes det stod til i andre Egne. Samme Dag holdt Bonderne i Fjorde en Forsamling angaaende Sprogsagen, hvori der underskrevs en Erklæring om, at de ikke forstaa Dansk, uagtet Gud og hver Mand veed, at de til daglig Brug aldrig taler andet end Dansk.

Torsdag den 18de Februar. Med Pastor Mules Befordring kjorte jeg tilligemed min Kone og Fru Mule til Flensborg. Mule blev hjemme, fordi han var forkjølet. Det gjorde et ubehageligt Indtryk at se Flensborg forvandlet til en helt tydsk By; overalt vrimlede det af Preussere og Østerrigere, og fra mange Huse vajede Oprørsflaget, dog mest i Byens sydlige Del, thi i Norden var der næsten ingen. Jeg gik først hen til Pastor Graae, hvor Pastor Brammer fra Eggebæk opholdt sig som Flygtning; han var bleven tvun-

get til at rømme Præstegaarden med alt sit Gods. Graae og Brammer var ganske paa det rene med, at Civilkommissærerne vare i Oprørernes Kloer, og dandsede efter deres Pibe, hvorfor vi danske Præster snart kunde vente at faae Afsked. I Angel sad de fleste Præster endnu i Embederne, men havde naturligvis havt mange Ubehageligheder. Saavidt de vidste, vare Præsterne ikke gaaede ind paa at forandre Sproget paa egen Haand. Derefter besøgte jeg Adjunct Blicher. Som nygift Mand var han glad, men bekynret for, hvordan det vilde gaae, da Skolen var lukket, og Gagen formentlig ikke vilde blive udbetalt mere. Pastor Bekker fra Treja havde nogle Dage boet hos ham som Flygtning. Han havde henvendt sig til Zedlitz om Hjælp til at blive gjenindsat i sit Embede, men var bleven henvist til den nye Amtmand Jacobsen i Gottorp. „Veed Deres Excellence“, sagde Bekker, „at denne Jacobsen er en Person, som efter de bestaaende Love er landsforvist.“ (Han havde nemlig været Medlem af Oprørsregjeringen i 1848 og var udelukket fra Amnestien.) Zedlitz svarede: „Efter de nu gjældende Love er han Amtmand i Gottorp, og vil De ikke gaae til ham, saa kan De gaae til Danmark“. Bekker bed i det sure Æble, men var omtrent bleven kastet paa Døren af Hr. Jacobsen. Hos Biskoppen fik jeg intet at vide. Han vilde ikke indlade sig paa at give noget Raad eller Anvisning, men sagde, at enhver maatte see at hjælpe sig, som han bedst kunde. Med den Besked vendte vi om Aftenen tilbage til Fjorde.

Lørdag den 20de Februar. Mine Konfirmander mødte alle om Fredagen uden at medbringe tyske

Bøger, og saavel den Dag som idag gik alt roligt her.

Søndag den 21de Februar. Til Gudstjenesten, som var dansk, modte foruden min Kone og Degnens Pige kun 2 unge Piger samt 2 fremmede Personer, der, som jeg senere horte, var fra Horsted. Det var vistnok Spioner, der skulde høre, om jeg prædikede Dansk. Der stod desuden et Par Karle fra Arlevad ude i Vaabenhuset, men de vovede sig ikke ind. De to fremmede Karle gik, da Prædikenen begyndte, men der forefaldt ingen Uorden. Om Eftermiddagen hørte jeg, at det efter Tilskyndelse fra Hatsted Sogn var besluttet, at de Arlevadter vilde komme i Optog med en stor Fane til Kirken, men der kom dog ingen den Dag.

Mandag den 22de Februar. Henad Middagstid kom et stort Optog fra Arlevad med den omtalte Fane. Det standsede først ved Skolen og sang „Schleswig-holstein meerumschlungen“, men da Degnen ikke havde Kirkenøglen, som jeg havde taget i Forvaring, gik Toget til Præstegaarden. Det standsede dog udenfor Havelaagen, og en Deputation bestaaende af 5 Bønder — forresten nogle af Sognets mindst ansete Mænd — kom ind og forlangte at faa Kirkenøglen. Jeg nægtede at udlevere den og læste dem ordentligt Texten: „Kirken er Guds Hus og ingen Flagstang, og jeg vil ingen Flag have paa den, hverken danske eller tyske og allermindst Oprørsflag; Politik skal holdes borte fra Kirken, og I skal betænke, at I er kristne Mennesker og ikke vanære Guds Hus o. s. v.“ De indvendte, at det jo var en Prydelse og en Ære for

Kirken, og at saavel Provsten som alle Præsterne her paa Egnen nu havde Flag paa deres Kirker uden at gjøre Indvendinger og jeg vilde dog vel ikke sige, at de overalt vare „in Irrung“. „Jo tilvisse er de „in Irrung“, svarede jeg, og om ogsaa Provsten og alle de andre Præster her omkring bryder deres Ed og vanærer deres Kirker, saa vil jeg ikke gjøre det. I kan slaa mig ihjel, om I vil, men jeg holder ingen Gudstjeneste i Olderup, saalænge Kirken er vanæret ved Oprørsflaget.“ Det var en meget stormende Scene, thi de vare alle 5 halvfulde, snakkede i Munden paa hverandre og bleve mere og mere uforskammede. Jeg skaffede mig dog Ørenlyd og fik sagt omtrent hvad jeg ønskede. Hele Forhandlingen foregik i min Forstue, hvor Arkivskabet stod, og tilsidst sagde jeg til dem, at Nøglen laa i Skabet og der kunde de tage den, hvis de vovede at brække Skabet op. Dermed gik jeg ind i min Stue. De provede paa at lirke Skabsdøren op, men uden Nytte, og til at brække Laasen op var de for feige. Dermed drev de af. Jeg ventede nu et Anfald paa Huset af den udenfor staaende Flok, hvorfor jeg barrikaderede Døren, og var bestemt paa kun at vige for Overmagten. De nøiedes dog med at oplofte nogle vældige Hyl, hvorpaa de sang „Schleswigholstein“ — som de forresten kunde meget daarligt —, og vandrede bort med deres Fane. De gik imidlertid til Kirkevængerne og tvang 3 af disse — den 4de undslog sig under Paaskud af at være syg — til at gaae hen i Præstegaarden og forlange Kirkenøglen udleveret. Jeg forestillede disse Mænd, der alle havde aflagt Troskabsed til Kongen,

at de ved at deltage i oprørske Demonstrationer brød deres Ed, hvortil de svarede: „Ja det indseer vi godt, men vi tør ikke andet, da vi ellers ikke er vort Liv sikkert“, og da jeg mærkede, at alle Forestillinger vare forgjæves, kastede jeg Nøglen hen til dem med de Ord: „Saa tag den da, I feige Menedere.“ Om Eftermiddagen blev Flaget heiset paa Kirken og tillige Olderups Flag, der siden Lordag den 13de havde hvilet.

Tirsdag den 23de Februar. Konfirmanderne kom som sædvanligt og saavel den Dag som om Mandagen holdtes der igjen Skole i Olderup paa dansk. I Arlevad var Skolen fremdeles lukket, fordi der ingen Børn mødte. Det synes i det hele taget, at Stemningen i Arlevad er mere oprørsk end i selve Olderup, hvilket vistnok skyldes Paavirkning fra det stærkt opagiterede Hatsted Sogn.

Onsdag den 24de Februar. Denne Dag kom det store Slag. Præsterne i de 4 blandede Sogne i Husum Provsti, alle Lærerne, Forstanderne og adskillige Bønder, for det meste af de værste „Wühlerne“, vare stævnedede ind til Amtmand Thomsen. Kl. 9 mødte jeg hos ham tilligemed Forstanderne og Wühlerne. Disse kom først ind, og efter hvad jeg senere hørte var der blevet spurgt dem, om de vilde af med deres Præst, hvortil de selvfølgelig svarede Ja. Derefter kom jeg selv ind, og uden nogetsonhelst Forhør eller Spørgsmaal meddelte han mig, at da det tydske Sprog nu skulde være eneherkende i Olderup og jeg ikke var dette Sprog tilstrækkelig mægtig, havde han herved at suspendere mig, hvortil han var bemyndiget af Civil-

kommissærerne, fra hvem den endelige Afsked vilde kunne ventes med det første. Paa mit Spørgsmaal, om den angivne Grund var den eneste til at suspendere mig, da jeg fandt den ret intetsigende, eftersom jeg i over 2 Aar havde fungeret som tydsk Præst, uden at der var fort Klage over mit Sprog, svarede han, efterat have kigget i et Papir, at han fra en paa-lidelig Kilde vidste, at jeg ikke kunde tale ordentligt Tydsk, men hvad det var for en Kilde nægtede han at angive. Samtalen førtes naturligvis paa Tydsk, og da jeg mærkede, at jeg talte idetmindste ligesaa godt Tydsk som Hr. Thomsen, sagde jeg til ham: „Jeg staar jo her og taler Tydsk med Dem, kan De paa- vise nogen Fejl i mit Sprog“, hvortil han svarede: „Freilich nicht, aber Sie sprechen mit dänischem Accent, und Sie sind ja ein geborner Däne, und haben wahrscheinlich dänische Sympathien.“ Ja det kunde jeg jo ikke nægte; hvorpaa jeg tilføiede, at skjønt jeg ikke kunde anerkjende hans Ret til at suspendere mig, fandt jeg det nødvendigt at boie mig for Overmagten og forlangte at faae en skriftlig Meddelelse om Suspensionen med Angivelse af de angivne Grunde: min danske Fødsel og danske Sympathier. „Dazu habe ich gar keine Zeit“, svarede han, og med den Besked maatte jeg noies. Han var iovrigt meget høflig, og sagde til Afsked, at jeg gjerne maatte blive boende i Præstegaarden indtil videre, naar jeg blot afholdt mig fra alle Embedsforretninger. Derefter kom Pastor Mule ind. Han suspenderedes af de samme Grunde som jeg. Hamburger i Svesing, der var en født Tydsker, paa hvis Sprog der altsaa ikke kunde udsættes noget,

blev suspenderet, fordi han havde danske Sympathier, som han vel sagtens ikke kunde aflægge. Iøvrigt synes Hr. Thomsen at have et noget uklart Begreb om, hvad Suspension er, thi i Fjoldø Sogn suspenderede han alle Lærerne — undtagen Jessen i Bjerup —, men paalagde dem samtidigt at vedblive med deres Embedsforretninger indtil videre. Pastor Jessen i Hjoldelund fandt ligesom Broderen — Læreren i Bjerup — Naade for hans Øine, hvoraf man vel tor antage, at de ikke mistænkes for at have danske Sympathier. Begge mine Skolelærere bleve i Embedet, „indtil nærmere Undersøgelser blive foretagne“. Jeg benyttede Opholdet i Husum til at besøge flere af de fordrevne Embedsmænds Familier, som alle vare ifærd med at træffe Anstalter til at reise. De fleste Steder var Vinduerne til Gaden slaaede ind og erstattede med Brædder, saa at Beboerne maatte opholde sig i Værelserne til Gaarden. Paa „Slottet“ — Amtmandsboligen — boede endnu den slesvigske Minister Johannsens Moder og Søster, som ikke var videre glad ved den Gjæst, hun havde faaet i Hr. Thomsen Oldensworth. Hun fortalte mig, at han havde ladet heise en stor blaa-hvid-rød Fane paa Slottet, men Dagen efter var det blaa blæst af, saa at Dannebrogts Farver vaiede, hvad der ikke synes at varsle godt for det nye Regimentes Varighed.

En anden Flaghistorie maa jeg dog ogsaa omtale. Der boer i Husum en Fotograf Strøm, en brav dansk Mand, som kom hertil fra Fyen for et Aarstid siden, købte et Hus og oparbejdede en ganske god Forretning. Det var fortalt mig, at han havde heiset Op-

rørsflaget, og jeg gik da hen for at høre, om det var sandt. Paa mit Spørgsmaal stak hans Kone og Svingerinde, en ung Pige, i hæftig Graad, og Manden fortalte da, at der den Aften, Embedsmændene blev fordrevne, kom en Pobelhob hen til ham, og stillede ham Valget imellem at heise Flaget eller blive jaget bort og faae Huset og alle sine Eiendele odelagte.

Da dette vilde være hans økonomiske Ruin, bekvemmede han sig meget modstræbende til at heise Flaget, og lod sin Kone i en Fart lave et trefarvet Flag. „Og da det saa var færdigt“, faldt Svingerinden, stadigt grædende, ind, „saa spyttede først Strøm paa det, og saa spyttede min Søster, og tilsidst spyttede jeg, og da vi saa syntes, at vi havde haanet det tilstrækkeligt, stak vi den Klud ud; det blev forresten kun hængende et Par Dage, saa tog vi det ned og brændte det.“ Det hele var saa tragikomisk, at jeg ikke kunde bare mig for at le, og det var dem øiensynlig en Trøst, at jeg tog det paa den Maade. Forresten vaiede Oprørsflaget endnu fra mange Huse, og der skulde om Aftenen være stor Fest med Fakkeltog til Ære for Thomsen — for at hylde ham, som Bønderne sige.

Torsdag den 25.—Søndag den 28. Februar. I disse Dage forefaldt intet af Betydenhed. Nu havde jeg jo den yndigste Fred og Otium, og skjønt jeg baade for Sagens og min egen Skyld hellere var bleven i Embedet, var det dog en stor Lettelse at være befriet for at have mere med den oprørske Regjering og den vildledte, ja næsten vanvittige, Befolkning at gjøre. Flere Konfirmander kom til mig, og vare helt bedrø-

vede over, at de nu ikke mere maatte læse hos mig, og at de nu skulde begynde paa Tydsk lige før Konfirmationen. En Dreng sagde: „Jeg kan slet ikke Tydsk, og jeg troede dog, at de havde ladet os, som altid har lært Dansk, blive ved dermed i den korte Tid, vi har tilbage.“ Forsamlinger holdes med Bønderne næsten daglig, vel sagtens for at holde dem i Aande; en Aften var det for at sende en Takadresse til Civilkommissærerne, fordi Thomsen var blevet Amtmand; en anden Aften for at vælge en Mand til den store Deputation, der skulde ned til Kiel for at hylde Hertugen. Olderupperne vilde dog nødig give for meget ud i den Anledning, og de stillede derfor Sagen til Licitation, og en af Sognets fattigste og mindst ansete Mænd, Husmand Chr. Selmer, blev valgt, fordi han vilde gjøre det billigst. Om Fredagen besøgte vi Mules og om Søndagen var de her, og hvem der havde seet vort muntre Selskab, vilde vist ikke faldet paa, at det var to afsatte Præstefamilier. Om Lørdagen gjorde Degnens Kone Barsel; hun havde en meget svær Forløsning, efter Lægens Sigende fremkaldt ved for stærk Sindsbevægelse. Barnet var levende, men maatte dræbes under Fødselen — det har Olderupperne paa deres Samvittighed.

Mandag den 29de Februar. Om Eftermiddagen kom Pastor Hansen i Hatsted, som var beskikket til at vikariere i Olderup, herover, og tog ind i Kroen, hvor han havde Forstanderne og Degnen samlede. Degnen blev skarpt examineret og fik Paalæg om med Iver at lægge Vind paa Tydskan i Skolen. Derefter kom Hansen herhen med alle 4 Forstandere. Han var særdeles

„freundlich“, beklagede meget, at jeg var bleven afsat, og at han ikke mere skulde nyde den Glæde at have mig til Nabopræst o. s. v. Da jeg modtog hans forstillede Venskabsytringer ret kjoligt, brød han snart op, idet han blot bad mig om at forvare Kirkens Arkiv indtil videre. Hvad Forstanderne skulde her, veed jeg ikke. De blev siddende ogsaa efterat Hansen var taget bort, men da jeg ikke indlod mig paa nogen Samtale med dem, stak de endelig af.

Torsdag den 3dje Marts. I de første Dage af Marts forefaldt intet. Kun var Pastor Hansen fra Hatsted her i Byen om Onsdagen og sendte Bønderne hen for at hente Kirkebøgerne og nogle Arkivsager. Jeg var ikke hjemme, men de fik Nøglen hos min Kone og rodede om i Arkivet, hvorefter de tog Nøglen med. Hvad dette skulde betyde, forstod jeg ikke, men anede, at der var noget igjære.

Fredag den 4de Marts fik jeg Oplosningen paa Gaaden. Ved Middagstid kom alle Forstanderne, og efter at have siddet nogen Tid, kom de frem med det Spørgsmaal, om jeg strax vilde betale de 300 Rigsdaler, jeg havde laant af Kirkekassen. Kirken var nemlig selveiende og havde nogle Kapitaler, hvoraf 300 Rdl. fra gammel Tid stadigt havde været udlaant til Præsten — som en Slags Indløsningssum — mod Pant i Præstens Eiendele og hvad han ved Embedsfratrædelse havde tilgode hos Eftermanden. Jeg svarede, at jeg ikke i Oieblikket havde saa mange Penge, men selvfølgelig vilde indløse Obligationen, naar den blev lovlig opsagt med — saa vidt jeg huskede — $\frac{1}{2}$ Aars Varsel. Da de ikke var fornøjet dermed, lod

jeg dem aabne Arkivskabet og tog Pakken med Kirkens Obligationer frem for at see, hvorledes min var stilet; men til min store Forundring fandtes den ikke i Pakken. Det oplystes da, at Pastor Hansen havde taget den ud, og sagt, at den ikke maatte blive liggende i mit Værge, og hvis jeg ikke strax betalte, skulde de lægge Beslag paa mit Indbo. Dertil svarede jeg, at det kunde de jo gjerne, da jeg jo ikke, selv om jeg reiste bort, kunde tage mit Indbo med, men tilfoiede, at jeg betragtede det hele som en Slyngelstreg, der gik ud paa at sætte mig i Forlegenhed, og maaske tillige for at kunne faae et Paaskud til at beskyldte mig for Uredelighed. Jeg tilfoiede dog, at jeg mindre lagde Bønderne det til Last, end min noble Kollega i Hatsted, hvis Ærinde de gik. Bønderne var aabenbart flove ved Historien og drev af uden at sige mere. Henimod Aften kom gamle Ingver Carstens, en af Sognets rigeste Mænd, og spurgte mig, om det var sandt, at de truede med at lægge Beslag paa mit Gods. Da jeg svarede ja og forklarede ham, hvordan det hele forholdt sig, sagde han: „Det er dog for galt, at Forstanderne vil løbe Ærinder for den Æsel i Hatsted og behandle vor Præst som en Kjæltring“, hvorpaa han tilbød mig, at han vilde gaae i Kaution for de 300 Rdl. Dertil sagde jeg Tak, og han gik strax hen og paategnede Obligationen som Kautionist hvorved den Sag var bragt i Orden.

Lørdag den 5te Marts fik vi Besøg af Pastor Mules, og samme Dag modtog vi for første Gang siden Tumultens Begyndelse Breve fra mine Forældre og min Kones Moder.

Onsdag den 9de Marts. Søndag den 6te kjørte vi med Mules til Lindevad Skov for at besøge Skovfoged Niensens. Det var en lang, kold Tour, vel omtrent 4 Mil, men den lønnede sig rigeligt, da det gjorde os rigtigt godt engang igjen at leve lidt sammen med gode danske Folk. Vi bleve kjærligt modtagne og godt beværtede. Om Mandagen besøgte vi Pastor Feilberg i Store Vie. I denne Egn syntes det, som om man var noget tilbage med Oprøret; først Lørdag den 5te Marts var der heist Flag paa Store Vie Kirke, og saavel dette som de omliggende Sogne havde endnu blandet Sprog, ligesom ogsaa hele Tonder Amt var uberørt af Sprogforandringerne. Men desværre var der ved Præsternes Kujoneri og Keitthed i flere Sogne indført Tydsk i Kirke og Skole, saaledes i Nørre Haksted, Medelby og maaske flere Steder. Men nu maatte de paa de tydske Civilkommissærers Ordre vende tilbage til Dansken igjen. I Sognene i Vies Herred gik der i de Dage Skemata omkring, hvorpaa Beboerne skulde anføre, hvad deres Familiesprog var. Uagtet alle i disse Sogne, paa enkelte indvandrede nær, have dansk Familiesprog, skrev dog mange „Tydsk“ eller „afvexlende“, saa der vistnok snart indføres tydsk. Feilberg og Vogt i Vanderup havde trofast holdt paa Dansken, og i Store Vie vare endogsaa flere Børn udtrykkelig forlangte konfirmerede paa Dansk. Flaget paa Kirken blev om Mandagen taget ned, da det blaa var blæst — eller maaske snarere revet — af, hvorfor Konfirmanderne Mandag Morgen meget fornøiede forkyndte Præsten, at nu var „æ Fan“ blevet dansk.

Om Tirsdagen kjørte vi til Fjorde og idag hjem, trætte paa Legemet, men oplivede paa Sjælen.

Søndag den 13. Marts. De sidste Dage forløb roligt. I Fredags var Degnen og Lærer Thiessen inde hos Provsten for at prøves i Tydsk, og kom hjem med den Besked, at de indtil videre kunde blive i deres Embeder. Idag var 20 Mand herfra Byen og 12 fra Arlevad tilsagte til at møde i Husum for at bringe Thomsen et Fakkeltog i Forening med Hatsted Sogn. Idag, saavel som de to foregaaende Søndage, var der Messefald i Kirken, og der har i det hele taget ikke været holdt nogen Gudstjeneste her i Sognet, siden jeg blev suspenderet. I al denne urolige Tid har jeg havt en fortrinlig Støtte og Raadgiverinde i min Hustru. Som Datter af Gustav Lassen, der døde 1854 som Overpræsident i Flensborg, men ved Oprørets Udbrud i 1848 var Borgmester i Haderslev, havde hun i sin tidlige Ungdom oplevet Begivenheder, som i høi Grad lignede, hvad der nu mødte os her i Olderup, og særligt havde hun af sin Fader faaet grundigt indpræntet det 11te Bud: „Man muss sich nicht verblüffen lassen“. Dette hjalp hende og derved ogsaa mig til at bevare Modet og ikke tabe Hovedet i de mest kritiske Øieblikke, saa at vi ikke saa let lode os forskrække af Trudsler eller forlokke ved de venskabelige Raad, der i Regelen ogsaa udgik fra Oprørsleiren.

Hermed ender min Dagbog. Da jeg imidlertid blev i Olderup til Slutningen af Marts Maaned, vil jeg, dels efter nogle Optegnelser, dels efter Hukommelsen meddele lidt om, hvad der tildrog sig i den sidste Tid, jeg var der.

Den 16de Marts modtog jeg med Posten min Afsked i følgende Form:

Flensburg, den 11ten März 1864.

Auf Grund der in der Anweisung zur Ausführung der Verordnung vom 19ten Februar angeordneten Untersuchang, welche ergeben hat, dass Sie der deutschen Sprache nicht hinreichend mächtig sind, um nach Einführung der deutschen Kirchen- und Schulsprache Ihr Amt als Prediger der dortigen Gemeinde verwalten zu können, enthebt die oberste Civil-Behörde Sie hiermit Ihres Amtes als Pastor zu Olderup.

Die Kaiserlich Oesterreichische
und Königlich Preussische oberste Civil-Behörde
im Herzogthum Schleswig.

Frhr. v. Zedlitz.

Revertera.

Hvori den omtalte Undersøgelse har bestaaet, har jeg ingen Anelse om, men de virkelige Grunde, som Thomsen nævnte, da jeg blev suspenderet, at jeg var dansk født og havde danske Sympathier, omtales ikke i Afskeden.

Lørdag den 19de Marts kom min gamle Ven Ingver Carstons og præsenterede en ung Mand, der fulgte med ham, som min Efterfølger. Det var en Kandidat

Fincke, der fortalte, at han havde været 2 Steder i Angel for at søge Embede, men der vilde Bønderne ikke have ham, fordi han ikke var ordineret. Derefter var han af Visitatoriet i Flensborg sendt som Vikar til Eggebæk, men i sin Iver for at komme dertil tog han sig ikke i Agt for, at det Tog, han gik ind i, var et Iltog, som ikke holdt ved Eggebæk. Han kom da til Husum, hvor Thomsen fik fat i ham, og sendte ham til Olderup. Han tilfoiede: „For 24 Timer siden havde jeg ingen Anelse om, at der var et Sogn, som hed Olderup — og nu er jeg Præst her“. Han tog dog bort igjen, men vendte tilbage Paaskeaften, og Paaskedag — den 27de Marts — blev der for første Gang efter min Suspension prædikeret i Olderup Kirke. Hans Prædiken var i Begyndelsen meget god og opbyggelig, men pludselig slog han over i en anden Tone. Ligesom Kristus opstod af Graven Paaskemorgen, saaledes var nu Frihedens Sol oprunden over dette Folk, der i 13 lange Trængselsaar havde sukket under Trældommens Aag. Nu er Tyranniets Lænker afkastede, nu skal I hver Søndag høre Guds Ord forkyndt i Eders kjære Modersmaal, og Eders Børn skal ikke mere gjøres fremmede for Eder ved at undervises paa et Sprog, som hverken I eller de forstaa o. s. v.“ Under disse Udgydelser saa Bønderne med stor Forbavselse afvexlende paa ham og paa mig. Jeg gik, saasnart Tjenesten var forbi, uden at hilse paa Prædikanten. 2den Paaskedag var jeg ikke i Kirke, men om Eftermiddagen kom Hr. Fincke, der havde taget Ophold hos Ingver Carstens, hen i Præstegaarden for at gjøre mig en Visit. Jeg tog

imod ham med kold Hofflighed, men han var meget venlig, og da vi havde vexlet nogle Ord, spurgte han mig meget beskedent om, hvad jeg som ældre erfaren Præst syntes om hans Prædiken. Hertil svarede jeg, at Begyndelsen var meget god, men fra den Tid, han begyndte at tale om „Frihedens Sol“ var den afgjort ubeldig, for ikke at sige noget værre. Ja han havde ogsaa lagt Mærke til, at Bønderne forundredes, da han kom med politiske Hentydninger, men det troede han, de var vant til, da de danske Præster jo altid talte Politik. „Ja“, svarede jeg, „deri tager De meget feil, og jeg har i alt Fald aldrig prædiket Politik.“ „Nej“, sagde han, „det har min Vært allerede sagt mig, og jeg indseer, at det var urigtigt af mig; det skal ikke ske oftere.“ Da jeg bemærkede, at Børnene ikke, som han havde sagt, blev gjort fremmede for Forældrene „ved at undervises paa Dansk, eftersom baade Børn og Forældre forstod Dansk bedre end Tydsk, blev han aabenbart meget forbauset og sagde, at det stred imod alt, hvad han havde lært. I Kiel, hvor han havde studeret, var det altid bleven indpræntet Studenterne, at Tydsk var det herskende Sprog i Slesvig, og at der kun i den nordligste Del taltes en fordærvet dansk Dialekt; at der taltes Dansk saa nær ved Husum — det havde han aldrig tænkt sig. Hertil kunde jeg kun svare, at der syntes at være noget sandt i det gamle Ordsprog „Løgn er ogsaa en Videnskab, sagde Fanden, da han studerede i Kiel“, og at det praktiske Liv, hvis han blev her, snart vilde give ham et andet Syn paa Forholdene, end det han medbragte fra Kiel. Samme Fincke

gjorde Indtryk af at være en ærlig Mand, der fuldt ud troede alt det, han havde lært, og følte sig meget trykket ved nu at mærke, at det forholdt sig ganske anderledes. Han befandt sig aabenbart ikke vel i Olderup, men reiste nogen Tid efter bort uden at vende tilbage, og da jeg i Efteraaret 1864 besøgte Byen, var der ingen, som vidste, hvor han var kommet hen, men det antoges, at han ikke vilde søge Embede i Slesvig.

Endnu maa jeg kun omtale Fremgangsmaaden mod Skolelærerne. Da de ikke bleve afskedigede samtidigt med mig, indgav Bønderne, efter Paalæg fra Husum, Klage over, at de ikke vare det tyske Sprog mægtige, men da de begge vare opdragne paa Tydsk, vilde Visitatoriet dog ikke afskedige dem af den Grund. De bleve da begge kaldte ud til Provsten og fik det Raad, at de godvillig skulde tage deres Afsked, da de i saa Fald vilde blive satte paa en Liste, som skulde indgives over de Lærere, der vare gaaede af, fordi de ikke kunde Tydsk nok, og blive anbefalede til at faae Embeder i Nordslesvig. De nægtede at følge dette Raad, og bleve afskedigede uden videre i Slutningen af April.

Min Nabo, Pastor Mule i Fjolde, reiste bort strax efter Afskedigelsen, overladende mig at sørge for hans Hustru og Børn, og da jeg indsaa, at der heller ikke for mig var nogen Grund til at blive længere i Olderup, reiste jeg den 31te Marts med min Hustru og Mules Familie over Hamborg og Lybæk til Kjøbenhavn. Alt mit Indbo lod jeg med Hr. Finckes Samtykke blive staaende i Præstegaarden, men da han drog bort, og der hen paa Sommeren kom en Præst,

som selv vilde benytte Præstegaarden, kjørte Bonderne det til Husum og sørgede for, at det blev opbevaret der, saa at jeg ved Krigens Ophør fik det altsammen i god Behold.

Af de Erfaringer, jeg har gjort under Oprøret, er det blevet mig klart, at mit Sogn uden stærk Paa-virkning udefra, vilde have holdt sig roligt, og at Feighed var den egentlige Hovedgrund til Menighedens Optræden imod mig.

Det var ogsaa paafaldende, saa hurtigt den op-rørske Stemning forluftede, thi da jeg om Efteraaret kom til Olderup for at hente mit Gods og ordne nogle Sager med Eftermanden, blev jeg modtaget særdeles venligt af hele Befolkningen; flere beklagede, at jeg ikke længere var deres Præst, og en gammel Bonde tog mig afsides og sagde: „Troer De ikke, Hr. Pa-stor, at vi snart kan komme hjem igjen; vi havde det dog meget bedre, end vi nu kan vente at faae det?“ Deri gav jeg ham Ret, men Erkjendelsen kom des-værre for sent.

Rømø.

Et Bidrag til Øens Historie og Beskrivelse.

Af Thade Petersen.

I. Indledning.

Vesterhavsoerne har paa Grund af deres mægtige og farlige Naboskab, Vesterhavet, faaet en rig, skønt for største Delen sørgelig Historie. Denne har i Forbindelse med de ejendommelige Samfundsforhold, der let udvikler sig paa saa afsides Egne, tidlig henledet Forfatteres Opmærksomhed paa dem, saa at det nu er en forholdsvis rig Literatur, der giver Oplysninger om deres Sagn, Historie og nuværende Forhold. Kun den af dem, der i det følgende skal være Tale om, Rømø, er i den Henseende bleven saa stedmoderligt behandlet, at man næsten forgæves søger trykte Meddelelser om den. Grunden dertil maa hovedsagelig søges i, at Rømø er den eneste af de slesvigske Vesterhavsoer, der har dansk Befolkning. Forfattere som Heimreich, C. P. Hansen, G. Weigelt, Valdemar Bennike o. a., der skriver om Nordfriserne eller Vesterhavsfriserne og deres Land, kommer af

den Grund slet ikke, eller kun flygtigt, til at berøre Rømø som ikke beboet af Friserø, mens de Oplysninger, der gives i Værker, der omfatter hele Hertugdømmet, saasom Dankwerth: „Neue Landesbeschreibung“, Trap: „Hertugdømmet Slesvig“, Jessen: „Mellem Østersø og Vesterhav“, H. V. Clausen: „Sonderjylland“ o. l. naturligvis er af meget almindelig Natur. Den eneste lidt udførligere Beskrivelse af Rømø, jeg har fundet, er en Afhandling: „Nachrichten von Röm“, skreven under Mærket —e— i det af Carstens og Falck udgivne „Staatsbürgerliches Magazin“ IV. Bind, 1824.

Arbejdet med at samle Oplysninger om Øens tidligere Forhold har derfor maattet udføres paa saa godt som bar Bund. Da min Tid imidlertid ikke har tilladt mig at foretage en grundig Undersøgelse af de skrevne Kilder, der findes spredt paa forskellige Steder, kan nærværende lille Skildring ikke gøre Krav paa at være udtømmende. Alligevel haaber jeg, at de Oplysninger vedrørende Fortiden, jeg i Ny og Næ har været i Stand til at samle, i Forbindelse med mit Kendskab til Øens nuværende Forhold maa have sat mig i Stand til at give et ikke helt værdiløst Bidrag til en Skildring af den lille Stump Land i Havet og det Liv, der leves paa den.

Mit Kendskab til Øen, som den er nu, er saa indgaaende, som det kun kan være til den Egn, hvor man har henlevet sin Barndom og første Ungdom. Hvad jeg kan meddele om dens Fortid, har jeg foruden i de ovennævnte trykte Kilder og i spredte Bemærkninger i andre Skrifter hovedsagelig fundet i Dokumenter og

Optegnelser, der dels opbevares paa selve Øen, dels findes i Provinsarkivet i Viborg. Især har en Samling Breve, Dagbogsoptegnelser, Afskrifter af Dokumenter o. l., hvis Opbevarelse skyldes Kaptejn P. J. Manø i Juvre, død 1805, og en lignende, efterladt af Kaptejn P. J. Michelsen i Toftum, ligeledes død i Begyndelsen af sidste Hundredaar, været mig til stor Nytte. Hvad jeg vedrørende Ting, der ligger forud for Mands Minde, har efter Fortælling af nulevende Folk derovre, er rent forsvindende. Mindets Traad, der vist aldrig har været synderlig stærk der, hvor Befolkningen førte et saa omflakkende Liv, synes at være fuldstændig brusten, maaske under de haarde Kampe for Brodet i første Halvdel af sidste Hundredaar.

II. Beliggenhed, Størrelse og Folkemængde.

Romø ligger mellem Sild og Manø, omtrent 8 Kilometer fra denne og 6 Kilometer fra hin i en Afstand fra Fastlandet, der paa det smalleste Sted (mellem Havneby og Ballum) er omtrent $5\frac{1}{2}$ og paa det bredeste (mellem Kongsmark og Ballum Enge) omtrent 9 Kilometer. Øens største Længde er omtrent 14 Kilometer, Bredden 2—4 Kilometer. Fladeindholdet er næppe $\frac{3}{4}$ Kvadratmil (rigelig 41 Kvadratkilometer). I 1801 beboedes Romø af 1534 Mennesker, 1840 var Folkemængden sunket ned til 1346. 1860 var den 1336, 1885 1050, 1890 987, 1895 925 og 1900 965. Der er altsaa i det 19. Hundredaar en uafbrudt Nedgang i Folketallet. Den lille Opgang fra 1895—1900, der skyldes det i 1898 anlagte Badested, tor endnu

ikke anses for varig. Sandsynligheden taler for, at Nedgangen er begyndt noget før 1800, men noget bestemt ved jeg ikke om det.

Husene paa Øen er samlede under 17 Bynavne, men flere af disse Smaabyer danner ikke hver for sig en afsluttet Samling af Beboelser, men gaar ud i et. I en Række begyndt Nord fra kaldes Byerne Juvre, Toftum, Bolilmark, Nørre Tvismark eller Padborg, Sønder Tvismark, Kongsmark, Tagholm, Kromos, Kirkeby, Nørhede, Østerhede, Vesterhede, Mølby, Vraa, Dunby, Sønderby og Havneby.

III. Navnet.

Flere Steder, saaledes ogsaa paa den danske Generalstabs Kort og i Trap kaldes Øen Rømø. Jeg kender intet, der kan anføres til Støtte for Rigtigheden af denne Betegnelse. Øens stedbrugelige Navn er Røm, og dette nedstammer, saa vidt jeg kan skønne, i lige Linje fra dens ældste i Dokumenter opbevarede Navne. Saa vidt jeg ved, nævnes den første Gang i en pavelig Bulle af 10. November 1226, hvori Pave Honorius III. stadfæster Knudsbrødrene i Odense en Del Besiddelser, de blandt andre Steder ogsaa havde paa Vesterhavsoerne Sild og Rømø. Den sidstnævnte kaldes her Rimo¹⁾. I Kong Valdemars Jordebog opføres den i Ølisten som Rymø, og i „Oldemoder“ kaldes den i et Par Notitser, der antages at stamme fra 1291, rimø²⁾.

¹⁾ Hamsfort: Chronologi o. a. Steder.

²⁾ Dr. O. Nielsen: Oldemoder. 1869 Side 71.

I Kirkelisten sammesteds¹⁾, der må være skreven mellem 1330 og 1348, hedder den rym ø, i Nic. Bakæs Testamente fra 1350²⁾ Rymøe. I et Dokument fra 1348 vedrørende en Pantsættelse til Hans Limbeck kaldes den Riim Land³⁾ og i et Kongebrev af 1462⁴⁾ Rymøhe. I Dokumenter og Optegnelser fra Midten af det 17. Hundredår og senere bruges over alt Navnet Rømø, der efter det her anførte ubetinget maa anses for at være det rigtigste.

Hvad Navnet betyder, tør jeg ikke udtale mig nærmere om. En Formodning om, at en langstrakt Banke i Havet, en Rem, hvorpaa Øen er dannet, skal have givet denne sit Navn, skal jeg lade staa ved sit Værd. Helt urimelig er den næppe. I ethvert Tilfælde kan den, som vi senere skal se, finde Støtte i den Maade, hvorpaa Øen sandsynligvis er dannet.

IV. Naturen, som den nu er.

Næppe noget Steds paa det slesvigske Fastland frembyder Naturen saa stor Afveksling inden for saa lille et Omraade som paa Rømø. Her har man kun faa Minutters Gang fra de sværeste Marskenge til en vidtstrakt, gold Sandørken. Saavel denne som hine er fuldstændig jævne og under almindelige Forhold saa faste som et Gulv, men mange Steder gaar man umid-

¹⁾ Dr. O. Nielsen: Oldemoder. Side 108—113.

²⁾ Necrologia Ripensis.

³⁾ Kinch: Ribe Bys Historie. 1869, Side 197.

⁴⁾ Kinch: Ribe Bys Historie. 1869, Side 366.

delbart fra dem over i et Klitlandskab med blødt rundede Toppe og skarpkammede, halvmaaneformede Rimme¹⁾. I Vest bruser det aabne Vesterhavs næsten aldrig hvilende Brænding og Donning mod den sandede Strand, i Øst risler Tidevandets grumsede Smaabølger lydløst eller ensformigt susende over de lerede Vadder op mod det lave, andelklædte Engbryn, mens en hvirvlende Strøm i Nord og Syd skærer skarpt om Øens Hjørner, naar Tidevandet to Gange daglig gaar ud og ind ad Juvre- og Listerdyb og fylder eller tømmer det flade Indhav mellem Øen og Fastlandet.

Og næppe gives der ret mange Egne, hvor Stemmningen kan skifte saa stærkt som her: fra den store, fredfyldte, uforstyrrelige Stilhed, saaledes som den kun kendes en Sommeraften paa vidtstrakte Enge ved Havet, til det vildeste Oprør i en Efteraarstorm, der river Taget af Husene, driver de skiddent fraadende Bølger op over Enge og Agre og pisker dem til hushøjt sprøjte Skum mod Toftvolde og Havediger.

Det Helhedsindtryk, den fremmede i Reglen faar af Romos Natur, er dog uendelig trist. Dette hidrører ikke alene fra, at Klitterne dækker saa stort et Areal, at de — paa et enkelt Sted nær — smalle Strimler Eng- og Agerland, der ligger helt uden for deres Raaderum, forsvinder for dens Blik, der ikke har lært dem at kende i deres bedste Øjeblikke, men først og fremmest fra det for dette Klitlandskab særegne Præg. Sandflugten, der i sin Tid dannede det, har øjensynlig

¹⁾ Klitter, der ved Vandringer har mistet deres oprindelige Form.

fulgt sine vildeste Luner uden at møde nogen nævneværdig Hindring. Hvad Stormen dyngede sammen den ene Dag, hvirvlede den den næste Dag rundt i Luften igen. Klitter, der oprindeligt dannedes ude i Vest, nær ved Havet, vandrede saaledes tværs over Øen og brente sig under deres Vandring til begge Sider over saa stort et Strøg, som de nogenlunde kunde overkomme. En Del Klitter, der dannedes samtidig eller senere, blev dog paa deres oprindelige Plads og ligger der endnu, til Dels som sammenhængende Rækker.

Den Gang, alt dette foregik, er det visselig gaaet vildt nok til, men nu er der ikke Spor tilbage af Vildskab eller Storhed over dette Klitlandskab. Det er alt for udtværet. Kun faa af Klitterne udmærker sig ved deres Højde, og endnu færre af dem er saa lose, at de kan blive farlige. De ligger nu som Rækker fladtrykte, lyng- eller endog sparsomt græsklædte Sanddynger, sammensunkne, duknakkede Tværdrivere, der irriterende trygt og dvask ligger og ruger over den Ødelæggelse, de har skabt i deres længst henrundne Vildskabs Dage. Og ud over de store Sletter imellem dem ligger Vandreklitterne og deres sorgelige Efterladenskaber, de kreds- eller halvmaaneformede Rimme, og ser ud som større og mindre Bølger, der gaar meningsløst paa Kryds og Tværs af hinanden og er storknede i det Øjeblik, de skulde brydes og blive til Brænding. Kun her og der brydes dette Landskabs sorgelige Præg af en bølgende Kornmark i en opdyrket Klitdal, hvor Ploven og Spaden i henved hundrede Aar har hjulpet hinanden med at udslette

Vandreklittens Spor og vinde et lille Stykke af det ødelagte tilbage.

Det er hovedsagelig det indre af Øen, der saaledes ligger under Klitternes Herredømme. Ved Ydersiderne og Enderne findes der større og mindre Strøg, hvor Sandflugten enten slet ikke er naaet hen, eller hvor Naturen, til Dels ved Menneskers Hjælp, bag efter har bødet saa godt paa Skaden, at der næsten ikke er Spor af den tilbage.

Langs den østre Side af Klitterne strækker sig en smal Strimmel Agermark, gennemgaaende af let Beskaffenhed og med Sandunderlag. Dette er det eneste bebyggede Strøg paa Øen. Paa det findes alle Byer og Huse trukne ud over saa godt som hele Øens Længde.

Ved Agermarkens Grænse mod Øst begynder Marskengene og strækker sig lige ned til Havet. De findes langs hele Østkysten i et Bælte, der ved den nordlige Tredjedel af Øen har en Bredde af 600—1500 Meter, ved den øvrige Del derimod kun danner en smal Strimmel, der dog enkelte Steder udvider sig til en Bredde af 2—300 Meter. Saavel Eng- som Agerbæltet er flere Steder gennembrudt af Strøg, hvor Vandreklitterne uhindrede er gaaet tværs over hele Øen, indtil de er naaet ud til Østkysten, og Havet her har standset dem eller taget det af dem i sit Skød igen, der gik ud over Bredden.

Ikke alene disse Enge ligger saa lavt, at enhver Stormflod sætter dem helt eller delvis under Vand, men en stor Del af Agrene er ligeledes udsatte for Oversvømmelse af de store Efteraars- og Vinterstormfloder.

Gaar man fra Toftum eller Juvre mod Vest gennem Klitterne og kommer ad en af de dybe Hulveje, som i Fællesskabets Tid er slidt af den daglige Kvægdrift, ud gennem den yderste Række, aabner der sig pludselig Udsigt over Engø af endnu større Udstrækning end de oven omtalte Marskenge. Det er den saakaldte „Strand“. Den danner et Bælte, ligesom Marskenge, langs hele Oens Vestside, og er ligeledes bredest i Nord, hvor de to Strøg rækker hinanden Haand uden om Klitterne og Agrene i det indre og gaar jævnt over i hinanden.

„Stranden“ er af en anden Beskaffenhed og, som det senere skal ses, ligeledes af en anden Oprindelse, end Marskenge. Mens de sidstnævnte bestaar af et paa sine Steder 10 Meter dybt Lag fed Klæg, findes der paa „Stranden“ kun et omtrent fodtykt Lag Grønsvær paa Sandunderlag. Stranden er lige som Engene jævn med ubetydelig Sænkning ind mod Klitterne. Dog findes der her i Modsætning til Engene et Utal af større og mindre flakke Vandsteder, saakaldte „Dæld'er“. Hvor de større blandt disse naar en Dybde af 1—2 Alen, kaldes de „Laaer“¹⁾. Græsset her ude er skarpt og haardt og langt fra saa godt som paa Marskenge. Det benyttes næsten udelukkende til Græsning af Ungkvæg og Faar og kun for en lille Del til Højbjergning.

Ud for Toftum og Juvre afsluttes „Stranden“ i

¹⁾ En „Laa“ har vistnok oprindeligt altid haft Udløb til Havet. Hos mange af dem, der findes paa „Stranden“, er dette dog nu tilstoppet.

Vest af en bred, men lav med Græs og Marehalm bevokset Sandbanke, som i Tidens Løb er dannet ved næsten umærkelige Sandflugter. Ud for de sydligere Byer hæver Banken sig til en Klitrække af jævn Højde. Den vokser endnu stadig, om end saa langsomt, at Marehalmen de fleste Steder uden menneskelig Hjælp kan holde Sandet i Ave. Kun ud for de sydligste Byer paa Sønderland maatte man for rigelig 30 Aar siden gribe kraftigt ind og i en lang Aarrække arbejde ihærdigt for ved Statshjælp at standse en allerede godt begyndt Ødelæggelse af „Stranden“. Sandet fik her ikke Lov til at danne Klitter efter eget Tykke, men maatte hobe sig op i en snorlige høj og bred Sandvold, saaledes som Menneskene vilde have det. Stranden er lige som Engene saa lavtliggende, at den kan oversvømmes af enhver Stormflod, men har dog i den omtalte Sandbanke og Klitrække et ret betydeligt Værn, saa at det kun er de større Stormfloder, der sætter den under Vand.

Klitten og Banken derude danner den yderste Grænse mod Vest for det egentlige Rømø Land. Alligevel kommer man ikke herfra umiddelbart ud paa Havets uomstridte Omraade. Fra Bankens Fod eller „Grønningen“ strækker en 1200—3600 Meter bred Forstrand sig som en jævn Sandflade ud til Havet. Den er højest ude i Havstokken og sænker sig næsten umærkeligt ind mod Grønningen, mest dog i Midten, hvor den ikke er højere over daglig Vandstand, end at den ved enhver frisk vestlig Vind oversvømmes af Vand, der strømmer ind ad en Del „Laaer“ og

„Slund“¹⁾ i den højere Havstok. Naar „Sanden“, som denne Flade kaldes, er tør, er den fast og god at gå på, men efter Regn eller Oversvømmelse er den saa blød, at Foden synker i for hvert Skridt, man tager. Vandringen hen over den er da ret besværlig.

„Sanden“ er ikke alene Romos største Naturejendommelighed for ikke at sige Naturskønhed, men den er, saa vidt jeg ved, uden Sidestykke her til Lands. Saa bred en Forstrand findes hverken paa nogen af de andre Vesterhavseer eller paa Jyllands Vestkyst. Her har man en Ørken saa gennemført øde og med saa dyb en Gravstilhed som intet andet Steds indenfor vore Landemærker. Under en Vandring hen over den spejder man forgæves efter en eneste Græsspire — kun inde ved Grønningen ser man her og der spredt staaende Kveller — og man farer forbavset op af sine Dromme, naar man hører et enkelt Fugleskrig. Derimod gaar man en smuk Sommerdag, især naar „Sanden“ er lidt fugtig, ikke let derud uden at faa en Luftspejling at se af den skønneste og mest fortryllende Art.

Usynlige Vanddampe strømmer fra den fugtigvarme Sandflades Millioner af Porer op i den hede Luft. De brændende Solstraaler brydes i dem saaledes, at „Sanden“ paa lidt Afstand ser ud som et Hav. Det er glat som et Spejl. Det glinser saa blødt, som var det af smeltet Sølv. I det fjerne, især naar man ser

¹⁾ Mens „Dæld'erne“ er skarpt afgrænsede Vandsteder er et „Slund“ en næsten umærkelig Sænkning i Terrænet.

ind imod Land, bølger det paa en egen sagte glidende Vis. Og Bølgerne bævrer og flimrer saa fint og let som Luften og Lyset og den usynlige Em, de er dannede af. Alt, hvad der kommer indenfor dette Havs Omraade, fortryller det. Den faste Materie gør det let som Skum. Det udvisker alle faste Former og driver Gæk med ens tilvante Forestillinger om fjern og nær, stor og lille. De mørke, tunge Klitter hinsides dette synes at have revet sig løs fra deres brede Rod og svømme som store, lette, næsten gennemsigtige Skumklatter paa det blanke, bævrende Spejl.

Her ude paa „Sanden“ har Flyvesandet endnu frit Spil. Naar Bølgeslaget under Paalandsvind skyller en Del Sand op paa Strandbredden, tørres det hurtigt og bliver saa et Legetøj for Vinden. De tungeste Korn bliver liggende i Nærheden af Havstokken og bidrager til at højne den, de letteste jager som i Snefog hen over „Sanden“ og standser først ved Grønningen eller bag de nydannede Klitters Marehalmsbuske.

I en Skildring af Øens Natur har ogsaa det Hav, der omgiver den, Krav paa et Par Ord. Det er allerede sagt, at i Vest slaar Bølgerne fra det aabne Hav lige ind mod Stranden, der her er sandet og lav. Alligevel holder den sig udmærket. Netop fordi den er saa lav og løs, frembyder den intet Angrebepunkt for Bølgeslaget. Dette kan i det højeste flytte lidt Sand. Der er ingen Brinker at undergrave, ingen Klitter at skylle bort.

Langs Kysten løber ogsaa her de bekendte tre Revler, hvor Brændingen efter en Paalandsstorm bry-

des med en tordenlignende Larm, der sommetider kan høres milevidt borte, f. Eks. helt inde ved Løgumkloster.

I Sammenligning hermed er Havet i Øst tamt og ubetydeligt, men som Led af Romos Natur og paa Grund af den mere indgribende Betydning, det har for Livet paa Øen, kræver det alligevel her større Opmærksomhed. Man skulde næppe tro, at det er en Del af d e t Hav, der vældigt, friskt og frit bruser der vester ude, saa forskelligt er det her fra der. Kommer man ned til det ved Ebbetid, ser man ikke andet end en stor, kedelig graa, leret Vaddeflade, bag hvilken Fastlandets Byer og faa Banker viser sig i utydelige Omrids. Kun ude i „Lejdybet“, omtrent midtvejs mellem Øen og Fastlandet, er der lidt Vand, og saa i utallige Render og Smaapytter rundt om paa Vadderne. I dem finder Maager, Hejrer, Strandløbere og andre Vadefugle rigelig Føde, og ude ved Randen af Dybet holder Hundredtusender af Graagæs til, hvis bløde, gurglende Skrig i stille Aftener fylder Luften med en Musik, der smelter vidunderlig harmonisk sammen med den dybe, sagte Susen, som Flodbølgen frembringer, idet den skyller hen over Vadderne og forvandler dem til virkeligt Hav.

To Gange i Døgnet gaar denne Forvandling for sig. Som en rivende Strøm presser Flodbølgen ude fra det store Hav sig ind igennem Listerdyb og Juvre-dyb, breder sig derpaa til alle Sider og fylder i Løbet af omtrent 5 Timer „Østerhavet“ lige op til Engbrynet. Under Farten hen over Vadderne optager dens Vande saa meget af disses Slik i sig, at de, inden

de naar op til Kysten, især ved sydlig Vind, nærmest ligner den skiddengraa Vælling, der findes i Vandpytter paa lerede Veje. Man skulde ikke tro, at disse grumsede Bølger for kun et Par Timer siden var kommen brusende ind fra det friske, klare Hav der ude i Vest.

Til dagligdags gaar dette ret jævnt og stille for sig, ikke en Gang altid ledsaget af en svag Susen. Er det imidlertid Storm, slaar Bolgerne haardt imod Engbredden, og hvor denne danner en stejl Skrænt, der somme Steder er indtil en Meter høj, sprøjter de ved saadanne Løjligheder højt i Vejret, indtil Floden er stegen saa højt, at Oversvømmelsen begynder og forvandler baade Enge og Agre til et fraadende Hav. „Osterhavet“ giver og tager, som vi nedenfor skal se, de frugtbare Enge, alt efter som Forholdene ligger.

V. Romøs Dannelse og senere Omskiftelser.

Professor Forchhammer, der har undersøgt Jordbunden paa Romo og samlet en Del Oplysninger om Vadderne uden om den, hævder i sin Afhandling „Über dauernde Niveauveränderungen und Spuren von Überflutungen an der Westküste des Herzogthums Schleswig“ 1837, at Romo (og Mano) ikke danner Stykker af den gamle Kystlinje, der fra Skallingen fortsættes gennem Fano, Sild og Amrum ned til Vestkysten af Ejdersted, men er en nyere Dannelse, der er opstaaet paa en Banke i Havet, mens de andre Oer sandsynligvis er losrevne Stykker af ældre, sammenhængende Land. Paa Forhaand synes denne Antagelse sandsynlig

allerede af den Grund, at en Linje trukken fra Sydvesthjørnet af Fanø ned til Nordvesthjørnet af Sild gaar langt uden om Rømø, saa at f. Eks. 6 Meter Dybdegrænsen, der ved Sild ligger tæt inde ved Kysten, ved Rømø maa søges 10—12 Kilometer til Søs, skønt den fra Sild gaar i næsten lige Linje op mod Skallingen, kun 2—3 Kilometer uden om Fanø. Saa vidt jeg kan skonne, vilde en grundig Undersøgelse af Jordlagene paa Rømø ogsaa falde saa stærkt ud til Fordel for Professor Forchhammers Antagelse, at der næppe vilde kunne næres Tvivl om Rigtigheden af denne.

Efter hvad Gaardejer A. M. List i Tagholm har meddelt mig, findes der ude i Klitterne omtrent midt paa Øen en Grusrimme løbende i syd-nordlig Retning gennem en stor Del af denne. Maaske har man her den vestlige Havstok paa den oprindelige Sandbanke fra en Tid, da denne hævede sig op over dagligt Højvande omtrent som Koresand (mellem Rømø og Fanø) nu. Paa og bag ved denne Sandbanke skulde Rømø saa være dannet i Tidens Løb. Efterspore og paavise, naar og hvorledes denne Dannelselse er gaaet for sig, kan jeg ikke. Dertil savner jeg baade tilstrækkeligt Materiale og mere indgaaende Kendskab til de Forhold, der her kan have været medvirkende. Endnu skal dog nævnes, at den Omstændighed, at der i Modsætning til f. Eks. Sild og Før ikke findes en eneste Kæmpehøj paa Rømø, synes at tyde paa, at den sidstnævnte ikke var til, eller i ethvert Tilfælde ikke beboet, før efter den Tid, da Oldtidsfolket satte sig disse Minder paa Naboerne.

Professor Forchhammers Antagelse, at det nuværende Rømø ikke skylder de Kræfter, der har dannet Hovedmassen af vort Land, sit Ophav, men er et forholdsvis ungt Barn af det nuværende Hav, synes efter det oven fremførte at være meget rimelig.

For Resten synes han af den Omstændighed, at der mellem Fastlandet og Øen saavel som paa Banker Vest for denne findes Rester af Skove i Havbunden, at ville uddrage den Slutning, at det Land, der dannedes paa den omtalte Banke, ikke var nogen Ø, men stod i Forbindelse med det faste Land og først senere er skilt fra det ved Sænkning og Bortskylning. Umulig er denne Slutning vel ikke. Dog finder jeg det mere sandsynligt, at disse forhistoriske Skove er vokset paa det oprindelige, i og efter Istiden uafhængig af det nuværende Hav dannede Land, og at dette saa ved den store Sænkning, der maa være sket, fuldstændig er sunket i Havet og bleven skyllet bort, saa at der ikke blev andet tilbage end den Banke, hvorpaa senere det nuværende Rømø dannedes som noget fuldstændig nyt. Paa den Maade bliver det sandsynligere, at Dannelsen kan være foregaaet saa sent, at Øen først blev beboet efter den Tid, da Oldtidens Gravhøje opkastedes andre Steder i Landet.

For Fuldstændigheds Skyld skal dog her kun bemærkes, at naar Kartografen Johannes Meyer lader Sænkningen være foregaaet saa sent, at han paa sine „historiske“ Kort endnu omkring ved Aar 1300 kunde faa Rømø til at ligge midt inde i et stort, tæt bebygget Herred, saa er det uden nogen som helst Hjemmel. Meyers Kort over det omtrent 8 Kvadratmil store

„Roemdharde“ med 9 Kirkesogne og 38 Byer er et Fantasiprodukt. Med Hensyn til det skal jeg nøjes med at henvise til Skoleinspektør P. Lauridsens Afhandling: „Kartografen Johannes Meyer“ i Historisk Tidsskrift, 6. Række, 1. Bind, 1887—88.

Forøvrigt skal jeg lade Professor Forchhammers Gisning med Hensyn til Romøs Tilblivelse staa ved sit Værd og i det følgende gaa over til at omtale Nydannelser og Omdannelser, der paaviselig er foregaaet, efter at Øens Grundvold var lagt og det første færdigdannde Stykke af den hævede sig op over Havets Overflade. Til Dels tilhører disse en saa sen Tid, at vi ikke behøver at nøjes med Gisninger om den Maado, hvorpaa de er foregaaet, men kender den fra overlevede Beretninger, til Dels fortsættes de endog lige op til vore Dage og er ikke afsluttede endnu.

Først lidt udførligere om Klitterne i det indre og de Sandflugter, der har dannet dem.

Ret mange tydelige Linjer findes der ikke i Klitterne paa Romø, en Omstændighed, der yderligere vanskeliggør Bedømmelsen af deres Alder og Tilblivelsesmaade. Paa visse Strøg kan der dog skelnes mellem to eller flere nogenlunde skarpt adskilte Rækker. Ud for Toftum og Juvre findes saaledes tre Rækker, der med temmelig Sikkerhed kan siges at maatte være dannet i tre efter hinanden følgende Sandflugtperioder.

Den ostligste af disse tre Rækker, de saakaldte „Dyssebjerge“ og „Gadeslagsbjerge“ er uden Tvivl den ældste af dem. Ikke alene Beliggenheden, men ogsaa Klitternes Form og deres Mos- og Græsbeklædning tyder paa det.

Skønt de danner en fortlobende Række, er jeg dog tilbøjelig til at tro, at den sydlige Del, „Dyssebjergene“, stammer fra en ældre Sandflugtperiode, end „Gadeslagsbjergene“. Begge maa de imidlertid være dannet til en Tid, da Sandet havde fri Fart ind over hele Terrænet i Vest og først her fandt lidt Læ, som det taarnede sig op bag ved. Ved Dannelsen af „Gadeslagsbjergene“ har Mennesker hurtig grebet ind for at skaffe Sandet forøget Læ og derved anvise det en bestemt Plads. Ved en Gennemskæring af dem finder man nemlig helt oppe i Kammen af Rækken en af Græstovr bygget Vold, der gaar langs igennem denne. Denne Vold er sandsynligvis bleven forhöjet, alt efter som Sandflugten fyldte til paa begge Sider af den. Da Sandflugten omsider horte op, er „Gadeslagsbjergene“ hurtig bleven bevoksede, sandsynligvis ogsaa ved menneskelig Hjælp. De har nemlig beholdt deres oprindelige, afrundede Form og viser ikke mindste Spor af paabegyndte Vandringer.

En saadan menneskelig Medvirken ved Dannelsen af „Dyssebjergene“ kan ikke paavises. De synes da ogsaa at være vandret et lille Stykke Øst paa fra deres oprindelige Plads, er imidlertid hurtigt bleven standse og saa godt bevoksede, at Vinden for al Fremtid har mistet sin Magt over dem.

En stor Del saa vel af „Dyssebjergene“ som „Gadeslagsbjergene“ er nu forsvundne. Fra umindelige Tider er der nemlig aarlig bleven kort 3—400 Læs Sand hjem for at stroes paa Gulvene, og somme Tider er der bleven brugt store Masser af dem til Forbedring af bløde Klægveje og lignende.

Langt yngre, løsere og mere uregelmæssig end den ovenomtalte Række er de saakaldte „Kowbjerge“ (i Toftum) og „Rembjerge“ (i Juvre), der danner den anden Række længere ude. Det er en vældig Vandreklit, der i østsydøstlig Retning er gaact hen over den Vest for liggende „Dal“. Den er kun standset her, fordi det Vand, den selv stemmede op foran sig i den saakaldte „Kow“ og „Røw'dal“ (Rævedal), som til Dels endnu i Mands Minde lignede en Indsø, hindrede dens stærkt fremskudte Midtparti, „Kowbjergene“, i at komme videre.

Hvor „Kowbjergene“ oprindeligt havde ligget, efterlod de en Del Smaarinne, bag ved hvilke Sandet i en senere Sandflugtperiode fandt Læ, saa at der dannedes en tredje Række, de saakaldte „Yderbjerge“. De dækker et bredere Bælte end nogen af de to andre Rækker og er øjensynlig vandret stærkt, mens de endnu var „levende“. De er sandsynligvis standsede af en lignende Grund som „Kowbjergene“. De hindrede nemlig Vandets Aflob mod Vest, og den Dal, „Kowbjergene“ var vandret hen over, saa vel som hele den Syd for liggende Slette forvandlede derved til en lille Sø, som hindrede „Yderbjergene“ i at følge efter disse. „Yderbjergenes“ yderste Række har øjensynlig ikke deltaget i Vandringen. Sandsynligvis har den Sandflugt, der dannede den, været saa svag, at Vegetationen har kunnet holde Skridt med den. Denne Række er derfor hurtig bleven bevokset og har beholdt sin oprindelige Form.

„Yderbjergene“ danner den vestlige Afslutning af det egentlige færdige Klitlandskab. Den Side 205

udførligere omtalte nyere Klitdannelse uden for Stranden er, som der paavist, ikke færdig endnu.

Det er kun ud for Toftum og Juvre, Klitterne opviser saa stor Regelmæssighed, at man alene af deres Form og Beliggenhed kan slutte sig til, i hvilken Rækkefølge de er opstaaet. Længere mod Syd paa Øen er Uregelmæssigheden saa stor, at Slutninger af den Art vilde blive alt for usikre. Her har Sandflugten aabenbart haft langt større Magt og raset vildere end paa Nordenden. Navnlig synes Vandreklitterne her tidlig at have været forfærdelig ødelæggende. Allerede ved Bolilmark finder vi dem helt nede ved den nuværende Landevej. Ved Nørre Tvismark er de vandrede tværs over hele Øen, indtil de er havnede ved Havet i Øst. Sandsynligvis har de endog forsøgt at trænge frem paa Vadderne, og der er her kommen til at staa en følgerig Kamp mellem Sandet og Strømmen, som dog først skal omtales nærmere i en anden Sammenhæng. Noget lignende har været Tilfældet ved Sonder Tvismark, Kongsmark og flere Steder paa Sonderlandet. Her har Sandet næsten begravet alt. Kun ganske faa Stykker Agerland er undgaaet Odelæggelsen, sandsynligvis fordi de den Gang har ligget som Kær. Flere Steder er endog Marskenge bleven begravede, saaledes som det ses ved Havneby, og der kan efter alt at dømme næppe være Tvivl om, at Husene mange Steder i den Grad har lidt Overlast af Sandet, at de efter en lang, fortvivlet Kamp mod dette omsider er bleven nedbrudte for at genopbygges oven paa Klitterne. Haverne og Toftene ved saadanne Huse er dybe Huller i Sandet, sandsynligvis smaa Klitdale, der ved

menneskelig Hjælp er udvidet lidt og uddybet saa meget, at den begravede Mørdjord blev befriet for Sandlaget og kunde tages i Brug igen.

Hvornaar Sandflugterne har raset og fremkaldt den forfærdelige Odelæggelse, er jeg ikke i Stand til at oplyse. De ældre Kilder, jeg kender, er saa faamælte paa dette Punkt, at det ikke efter dem er muligt at danne sig nogen klar Forestilling om, hvor stor den Odelæggelse, de omtaler, har været, og hvor meget der allerede var ødelagt af Sandflugter, der har fundet Sted før dem, som de hentyder til. Kun for Juvres Vedkommende er jeg saa heldig at have en udførlig Skildring af en Sandflugt, der maa være begyndt i den sidste Halvdel af det 17. Hundrebaar. Den er ganske vist ikke skreven af en, der selv havde oplevet Sandflugten, men dog af en Mand, der var i Stand til at faa saa sikre Oplysninger om denne, at der næppe kan næres Tvivl om Rigtigheden af hans Fremstilling. Den findes blandt Kaptejn P. J. Manoes efterladte Papirer og stammer efter hele Sammenhængen at domme sikkert fra ham. En Bemærkning om, at han i 1787 har „efterskrevet“ den, kunde vel give Anledning til at tro, at man kun havde med en af ham forfærdiget Afskrift at gøre. Ordet „efterskrevet“ skal her dog snarere betyde „nedskrevet efter mundtlige Fortællinger“ end „afskrevet“. Skildringen har rigtignok allerede før været trykt, nemlig i Slutningen af de før nævnte „Nachrichten von Röm“ i Statsbürgerliches Magazin, 1824, men da den her er gengivet i tysk Oversættelse, og der ikke alene er udeladt adskilligt, men desuden findes flere meningsforstyrrende Oversætter-

og Trykfejl i den, har den i flere Henseender interessante Skildring vel Krav paa her at gengives fuldstændig efter Forfatterens Opskrift, der med lempelig Ændring af Tegnsætning og Retskrivning lyder:

Relation

angaaende Jywere By paa Nørland Rømøe.

Sidst udi forrige og først af indeværende Seculo haver denne By været meget slet og i ringe Stand, endskiont den i gamle Dage forhen havde gode og deylige Enge Norden og Vester fra sig, som nu kaldes Bollerten¹⁾. Saa er nu denne slette Tilstand Tiid efter anden opkommen af Flyvesand, dels af Stranden og overskyllede de deylige Enge, ja tilsidst igiennem Biergene og gjorde dem løse og bedækkede dem med bare Flyvesand, som alt mere og mere tog Overhaand og Tiid efter anden drev over Marken saavel som til Byen i dens Tofter, Gaarde og omkring paa deres Huse 1, 2 a 3 Alen hojt, saaledes, at paa den Stavn, den Tiid beboet af Mikkell Hansen, nu beboes af Peder Pedersen²⁾, og paa dette Sted, som da var beboet af Las Bodesen, nu beboes af Peder Manoe³⁾ saavel som de tvende nordligste Huse og hele Byen saa at sige, naar de først benævnte kom hjem med den Smule Hø af deres Østerenge, som endnu var fri for Sand, især om det blæste noget af Nordvest, da maatte de først øse Flyvesandet fra deres Døre og Ladehuller, førend de kunde faa Høet ind. Og Kaal kunde de ingen Steder plante for Sand. Saa-

¹⁾ „Sanden“ Nordvest for Juvre.

²⁾ Den sydligste Gaard i Byen, nu Hans Nielsens.

³⁾ Nu Søren Christensens.

vel Frugt- som alle andre Træer blev øde, og det saa rigtig ud til Byens Undergang.

Det Halve af Byen, nu Riiberhuus Tienere, laa til et Capitel, hvortil de den Tiid var vornede, og søgte der om Lindring i Skatter, ja om Hielp. De blev og derfor af deres Huusbonde frigiven for Hoveri nemlig for Spinden og alt sligt. Her laa nu disse arme vore Forfædre som under Sandet. Da skal Sønderland Romøe have staaet i god Stand med faste Bierge gode Enge og alt. Derefter er Sønderland Romøe i Aaret 1682 overdraget til Kongen fra en Greve Schack, og disse Capitelstienere fra deres Herskab overdraget til Kongen, hver paa sine Conditioner, dog at betale en solidums Skat, nemlig af en Capitelsgaard 36 Rd. aarlig og af en Sønderlands Gaard 18 Rd. og samme at levere til Riiber Amtsstue udi 2 Terminer aarlig med de Sønderlands.

Her sad de nu i den Tiid paa Sønderlandet som i Flor og Velstand og aldrig indfandt sig at hielpø disse af Sand belagde Capitelstienere til nogen Lindring. Men som de gamle Forfædre i Jywere var arbejdsomme og stræbsomme Folk og nu vare komne til at ligge under Kongens naadige Regiering, fattede disse Mod og besluttede da med hverandre at bruge alle Kræfter og Midler til at dæmpe paa denne forfærdelige Flyvesand, som og lykkedes dem, efter at de i mange Aar havde arbejdet derpaa, dels de, som for længe siden er bortdøde og nogle faa, som endnu lever og har været med ved Arbejdet. Men mange kan sanse¹⁾ det endnu, thi Anno 1740 var Sandet dæmpet.

¹⁾ huske.

Hvad Ramedier de brugte er disse: først temmede de Sandet ud fra deres Huuse i større Bierge eller Høye tilsammen og hentede Tang og Klæg fra Søen at bedække det med. Længere fra Byen satte de Diger af Tang, købte Træ, nyt og gammelt, brugte Tørvsvær, Bornene sogte Havriis ved Stranden at lægge derpaa, hvorved Sandet blev henviist som i Volde uden for Byen. Derpaa blev der kiort Tang, Klæg og hvad de kunde faa til at dæmpe med. Disse Sandbierge blev og paa mange Steder besat med Helme¹⁾, som de fik fra de andre Byers Bierge. Saaledes lykkedes det, at disse Volde er nu paa nogenledes Maade begroet, men dog maa de mange Steder endnu hvert Aar hjelpe.

Da denne Sandflugt var nogenledes dæmpet, hvorved Beboerne vare armlig udmattede, men alligevel betalte de alle Tider deres forommeldte paalagde Skat uden den mindste Hielp eller Lindring fra Sønderlandet. Derefter fattede de atter som nyt Mod. Hvad Sand, de før havde dæmpet og bragt tilsammen i Høye paa deres Agre, denne Sand sogte de nu ved alle Leyligheder Tiid efter anden at kiøre bort igien, enten ud i Gadekiærene eller idet mindste uden for deres Tofter og Gaarde, hvor de igien dæmpede samme. Saaledes er der siden 1740 udarbejdet til Jywre nogle Tonder Udsæd, som den Tiid laa rent under Sandet. Dette Arbejde er mest forrettet af Fruentimmerne. Og af denne Elendighed er endnu saadan Skræk i Beboerne, at saa hurtig der mærkes sandige Steder at

¹⁾ Marchalm.

losne sig, da straks er de med hverandre at dæmpe det, endskiønt de er to Slags Tienere, nemlig Capitelstienere til Riiberhuus Amt for det halve af Byen, det andet halve sorterer under Haderslev Amt.

Ved denne Fruentimmernes Stræbsomhed saavel som ved lykkelig Sofart af Mandfolkene er Byen Tiid efter anden forbedret sig. De fleste holder Tienestepiger, og Konerne er selv deres Anfører. Næst Guds Bestyrelse og deres egen Pliid er Sandet nogenledes rolig, saa at Byens Eyendom ser grøn ud. Men af den megen skarpe Havsand er Jorden saa skarp, at ved mindste tørre Sommer svies Græsset og Kornet straks bort.

At dette saaledes forhen er tilgaaet haver sande og troværdige Forældre og disse igien berettet de yngre, og Rudera af Arbeydet kan endnu ses daglig.

Aarsagen hvorfor dette er efterskrevet er denne, da Sønderland Rønøe ser nu ud, at dem paa sine Steder kan overkomme Sandflugt fra deres udæmpede Bierge, saavel som hvad de paa den østre Side ved Havnen haver mistet af Soen, man skulde ikke formode af dem, at de vilde indfinde sig og sige, at Capitelstienernes Vilkaar er nu bedre som deres, derfor kunde ydes mere Skat. Men skulde de falde paa sligt, da kand af foregaaende ses, hvorledes de i Capitelstienernes Sandflugtstiid haver hiulpet dem, uden hvad en Svoger eller god Ven haver hiulpet den anden i sin Nød.

Efterskrevet Aar 1787 af

P. J. Manøe.

Den her omtalte Sandflugt er efter al Sandsynlighed den, der har dannet „Gadelagsbjergene“ og deres Fortsættelse mod Nord. At „Relationen“ er affattet i det af den selv angivne Øjemed, kunde være egnet til paa Forhaand at vække Tvivl med Hensyn til dens Paalidelighed og navnlig fremkalde den Formodning, at Skildringen af den i hin Tid herskende Nød og Elendighed var overdrevet. En Frygt i den Retning er dog, saa vidt jeg kan skønne, aldeles ugrundet. En enkelt Ytring er maaske kommen til at se ud som en Overdrivelse, idet den almindeliggor Ting, der sikkert kun har hort til Sjældenhederne. Saaledes er det vel muligt, at man nu og da i Storm har maattet skovle Sandet bort fra Døre og uden for Ladeluger for at faa Hoet ind. Den mundtlige Overlevering fortæller ogsaa, fuldtud troværdigt, at Folkene i en af de to nordligste Gaarde mangen Vinter- og Efteraarsmorgen maatte ud af den mod Syd vendende Indgangsdør for at skovle Sandet fra Staldloren, der vendte mod Vest, inden det var muligt at faa Gødningen fort ud ad denne. Imidlertid er det næppe troligt, at slig Skovling i Almindelighed har været saa nødvendig i Hobjærgningstiden, som det efter „Relationen“ kunde se ud til. Men trods denne enkelte Overdrivelse er der som sagt ingen Grund til ikke i øvrigt at fæste Lid til Manoes Fremstilling. Hvem der kender de stedlige Forhold, er ikke let tilbøjelig til at søge Overdrivelser i Skildringen af den Nød, der herskede i en Tid, da de Klitter, der nu ligger tæt op til Gaardene, kom drivende ind over Marker og Enge i Vest, ødelæggende overalt, hvor de

kom frem, indtil de ved utrolige aarelange Anstrængelser blev tvungne til at lejre sig, hvor de nu ligger.

Foruden den her gengivne Beretning kender jeg endnu kun et Par ældre Notitser, der omtaler Sandflugten i denne Tid. I en Indberetning om Kaldets Indtægter (sandsynligvis en af Ole Worms Præstebereetninger) skriver Præsten paa Romo, Jens Engelbretsen, 1649, at „Sanden og Biergene forderffuer landet“¹⁾ og rigelig 40 Aar senere, 1690, skriver den daværende Præst, Soren Christensen Aagaard, at „baade Land og Søe aarlig formindsker och forderfuer Sønderlands Enge.“²⁾ Den „gode Stand med faste Bierge“, som Sønderlandet ifølge P. J. Manøes „Relation“ den Gang befandt sig i, synes efter dette ikke at have været ubetinget. Dog tør det vistnok antages, at Sandflugten den Gang ikke har været saa ødelæggende paa Sønderlandet som i Juvre. Den egentlige Ødelæggelse af Sønderlandet stammer sikkert fra en meget tidligere Tid, og Folgerne af den kan maaske nok antages at have været glemte, den Gang Sandflugten i Juvre begyndte i det 17. Hundredeaar.

Sporene af det i „Relationen“ omtalte Arbejde for at dæmpe Sandflugten i Juvre ses endnu som før omtalt tydeligt i „Gadeslagsbjergene“. Ligeledes findes der mange Steder tydelige Vidnesbyrd om den Umage, man har gjort sig for at vindø lidt af det tabte tilbage igen. Ved den nordligste Gaard i Juvre saavel som flere Steder i Kongsmark og paa Sønderlandet

¹⁾ Ribe Bispearkiv i Provinsarkivet i Viborg.

²⁾ Sammesteds.

findes uhyre, sammentænmede og kunstigt dæmpede Volde, hvis store Sandmasser tydeligt nok i sin Tid har dækket nogle smaa Agre i deres umiddelbare Nærhed. Det bedste Resultat har Arbejdet i den Retning dog haft, hvor man rolig lod Sandet beholde, hvad det havde erobret, for at kaste sig over, hvad det havde levnet. Det har man nemlig gjort i Juvre, Toftum og Bolilmark, hvor man i Løbet af det 19. Hundrebaar har afvandet og opdyrket de store Sletter mellem Klitrækkerne: „Røwdal“ i Juvre, og „Kow“, „Dal“ og de saakaldte Fenner i Toftum og andre Strækninger. Her er der virkelig genvundet saa meget og saa godt Land, at det er Umagen værd.

Om Sandflugten i Juvre sidst i det 17. og først i det 18. Hundrebaar end er den sidste Ødelæggelse i stor Stil, vi ved noget nærmere om, har den dog ingenlunde været helt uden Efterfølgere. P. J. Manoe antyder allerede i sin „Relation“, at der 1787 visse Steder paa Sønderlandet var Udsigt til en ny Sandflugt. Den kom og varede et godt Stykke ind i det 19. Hundrebaar. Det er sikkert den, der har dannet en Del om paa de endnu forholdsvis løse „Havns Bjerge“. Ret slem synes den dog ikke at være bleven. Rigtig nok hedder det i en Skatteklage, som samtlige Lods ejere paa Sønderlandet, vistnok 1824, indsendte til Stiftamtmand v. Castenskiold i Ribe at „Øen er i sig selv mærkelig forringet. Dels bortskyller Søen det forhen bedste Engeland, og Sandflugten bedækker dels og Kornland, som i sig selv er af ringeste Bonitet,“ men disse spagfærdige Udtryk i denne Sammenhæng tyder dog ikke paa, at der er sket nogen synderlig stor Ødelæggelse

i de nærmest foregaaende Tiaar. Dertil kommer, at den i saadanne Sager velunderrettede Forfatter af „Nachrichten von Röm“ i Statsbürgerliches Magazin, 1824, slet ikke omtaler nogen nyere Sandflugt paa Sønderlandet, skont der havde været god Anledning til det, idet han skildrer Kampen mod Sandet i Almindelighed og ytrer, at Klitrækken, trods al anvendt Forsigtighed, i de senere Aar har flyttet sig en Ubedelighed længere mod Øst.

Den aller nyeste Sandflugt paa Sønderlands „Strand“ og det med Held kronede Arbejde for at standse den er allerede omtalt Side 205.

Jævnside med den grundige Odelæggelse af Øens Indre gaar betydningsfulde Nydannelser ved Yderkanterne saavel i Vest som i Øst og ved begge Ender. Resultatet af dem er Marskengene og „Stranden“. Men medens Odelæggelsen aabenbart har raset værst i en ret fjern Fortid og næsten været uden Betydning i de sidste 1½ Hundrede Aar, synes Nydannelsen tidligere at være gaet langsomt for sig og først at have taget rigtig Fart i det sidste Hundrede Aar.

Det er kun en Del af Marsken paa Øen, det 600—1500 Meter brede Bælte Øst for Bolilmark, Tofum og Juvre, hvis Dannelse jeg har saa meget Kendskab til, at jeg kan meddele noget om den. Vilkaaret for, at den kunde foregaa, har været det samme som for al Marskdannelse. Ved Norre Tvismark har Vandreklytten skudt sig lidt frem paa Vadderne og dannet den saakaldte „Odde“, og Nord for Juvre har Sandflugter og Sandopskylninger fra Havet i Forening dannet et Rev, der fra Øens daværende Nordspids

strakte sig mod Øst ud paa Vadderne. Det er den saakaldte „Halling“. Odden brød den Syd fra og Hallingen den Nord fra kommende Strøm, saa at der opstod en død Bugt imellem dem, hvor Engdannelsen kunde foregaa. Indtil for 150—200 Aar siden synes denne dog at have været yderst ringe. Naar der nemlig under den i P. J. Manøes „Relation“ beskrevne Sandflugtperiode kan tales om „den Smule Hø“, de i Juvre kunde faa af deres østre Enge, kan naturligvis kun en meget forsvindende Del af de nuværende store og gode Enge have eksisteret den Gang, sandsynligvis kun den saakaldte „Gammeleng“ og maaske lidt af „Sønderengen“. Af Toftum og Bolilmark Enge har der da rimeligvis heller ikke været andet end den saakaldte „Vester Kollik“¹⁾ og „Brunshørn“²⁾. Sandsynligvis er Dannelsen af de øvrige nuværende Enge dog allerede begyndt under Sandflugtperioden og er i den første Tid, som det synes til Dels ved menneskelig Hjælp, skreden ret hurtig frem. Imidlertid er den ikke bleven ved at foregaa uafbrudt. Har der indtil 1750 været dannet en betydelig Del af Engene, saa er der i den følgende Menneskealder igen gaaet et stort Stykke af denne Nydannelse tabt. I en Protokol, der 1779 optoges over en neden for nærmere omtalt Forhandling mellem Rentekammerkollegiet og Juvre By-mænd vedrørende et andet Stykke nydannet Eng, hedder det, at de sidstnævnte paastod og fik det bevidnet af andre, at over en Fjerdedel af Engene, saavel ved

¹⁾ Maaske Kolykke.

²⁾ Hørn' = Hjørne.

Juvre som ved de andre Byer, var bleven bortskyllet i den sidste Menneskealder. Efter den Tid maa Forholdene have bedret sig igen: den tabte Fjerdedel er ikke alene bleven genvundet, men der er desuden dannet nyt Land meget længere ud i Havet. Den Del af de nuværende Toftum og Juvre Enge, der ligger neden for det saakaldte „Slaw“¹⁾, kom saaledes frem som en Banke, hvorpaa der dannede sig smaa græsbevoksede Polde, der efterhaanden voksede sammen og højnedes lidt ved stadige Slikaflejringer. Denne Banke laa imidlertid adskilt fra de højere liggende Enge ved „Slaget“, som den Gang var en dyb og bred „Laa“, der altid stod fuld af Vand. Bjergringen af Høet derude fra var derfor meget vanskelig, saa meget mere, som selve de højere liggende Enge endnu var saa lave og bløde, at man i Regntider næsten ikke kunde køre paa dem. Saaledes var Engenes Tilstand endnu ved Midten af det henrundne Hundredaar. Ved Afvanding af „Slaget“ og lignende Steder og ved anden menneskelig Hjælp, understøttet af rigelige Slikaflejringer under hyppige Oversvømmelser, bedredes og højnedes Engene nu hurtig. Slaget fyldtes efterhaanden og forvandlede til Eng. Det hele blev jævnt og fast. De tre Byer ejede nu hver en dejlig stor og jævn Engstrækning. Næppe var den dog kommen i saa god Stand, for Bølgerne noget over Hundredaarets Midte begyndte paany at gnave paa Randen af denne deres Gave. Snart dannedes der en ny Skrænt, som bød

¹⁾ Et Slaw (= Slag) er en Mellemting mellem Dæld' og Slund.

dem bedre Angrebspunkter, og indtil Begyndelsen af Halvfemserne brødes der hvert Aar smaa Stykker bort af Engene. I den sidste halve Snes Aar er der dog atter indtraadt en Ændring til det bedre. Ikke alene er Bortskyllningen ophørt, men der har atter begyndt at danne sig lavere Forland foran den stejle Skrænt, hvis Højde og Angribelighed derved formindskes betydeligt.

Grunden til disse Ændringer maa ene og alene søges i Strømforholdene. Skærer Strømmen stærkt ind imod Land, bryder den, støttet af Bølgeslaget, især under „Isloder“, bort af Kysten. Vender den sig af en eller anden Grund mere bort fra Land, er Lejligheden for Nydannelse af Eng gunstig. Aarsagen til disse Ændringer af Strømmen maa atter søges i de Revler, den selv paa visse Punkter opkaster og bortskyller igen.

Paa Forhaand skulde man antage, at Engdannelsen kun kunde foregaa, naar Strømmen var ligeløbende med Kysten eller maaske endda vendte lidt ud fra denne. For at komme til lidt større Klarhed over dette Forhold foretog jeg i Sommeren 1901 en Maaling af den Vinkel, Strømmen danner med Kysten Nord for den saakaldte Bolilmark Hale, en Sandrevle, der fra de nordligste Bolilmark Enge skyder ud i Havet. Det er i Læ af denne, at Engdannelsen ud for Toftum foregaar. En Maaling af Strømvinklen her maatte derfor være af største Vigtighed for den rette Opfattelse af dens Betydning for denne Dannelse. Maalingen foretoges i stille Vejr fra et Punkt, der laa 80 Meter fra Land ved Yderspidsen af Revlen og samtidig fra

et andet Punkt, 40 Meter fra Land bag ved Revlen, der dog paa det Tidspunkt allerede stod under Vand. Den strakte sig over hele Tidsrummet fra 2 Timer før Højvande, indtil Vandet begyndte at synke. Det viste sig, at Strømmen her den Dag skar ind mod Kysten under en Vinkel af 12—15 Grader. For at være fuldt ud paalidelig maatte Undersøgelsen naturligvis strække sig over et større Omraade og længere Tidsrum under forskellige Vindforhold, men da Paalandsvind eller vestlig Storm med hurtigere stigende Flod rimeligvis snarere vilde medføre, at Strømmen sætter stærkere ind mod Land, end omvendt, kan der dog allerede af denne enkelte Undersøgelse uddrages den Slutning, at Engdannelsen ved Kysten kan foregaa, selv om Strømmen skærer ind imod denne under en Vinkel som den ovennævnte.

Ogsaa Nord for Juvre begyndte der i Slutningen af det 18. Hundrebaar at foregaa en Nydannelse af Eng. Her kom det til en Strid mellem Staten og de Juvre Bymænd om Ejendomsretten. Akter og Indlæg i denne Strid indeholder i flere Henseender gode Oplysninger om Forholdene i Juvre ved denne Tid og skal derfor gengives i fyldigt Uddrag.

Det Stykke, der her var Tale om, er, saa vidt jeg kan skønne, det saakaldte „Ejland“, der nu danner Øens nordøstlige Hjørne. Naar Staten vilde tilegne sig det, mens den, saa vidt jeg ved, aldrig havde gjort Forsøg paa at bestride Beboernes Ejendomsret til de Enge, der allerede var dannede flere andre Steder ved Øen, laa det sandsynligvis deri, at disse var dannet i umiddelbar Tilslutning til deres tidligere Besiddelser,

mens den her omtalte Nydannelse foregik paa en Banke, der ved en Havarm var skilt fra det øvrige Land; deraf Navnet „Ejland“. Formelt set havde Staten ganske sikkert ogsaa Ret til det. Imidlertid ansaa Beboerne denne saavel som alle andre Nydannelser ved Øen som en lille Erstatning, det lunefulde Hav gav dem for, hvad Sandflugten havde odelagt paa deres Marker og Bolgerne skyllet bort af deres hidtilværende Enge. De hævdede derfor bestemt deres Ejendomsret ogsaa til det her omtalte Stykke Land.

De første Skridt, Staten foretog i denne Sag, synes fuldstændig at have unddraget sig Opmærksomheden paa Øen. Den tidt nævnte Kommandør P. J. Manøe i Juvre havde om Vinteren 1778—79 været hjemme uden at høre mindste Tale om dem. Da han i Februar paa Rejsen til København kom igennem Haderslev, fik han der hos Generalavditør Fischer en Kopi at se af en „Forestilling“, der var indsendt til Rentekammeret, og som gik ud paa, at det nydannede Land kunde udlægges som en Del af den haderslevhussiske Landfogeds Løn. Ankommen til København skrev Manøe, hvis Gaard hørte under Riberhus Amt, den 12. Februar hjem til den riberhussiske Landfoged, P. Holm i Tagholm, og bad ham for det Tilfælde, at man vilde gaa Riberhuserne i Juvre (eller Kapiteltjenerne) for nær, „da“, skriver han, „at være os behjælpelig ved vorres høye Øvrighed i Riibe“. Han meddeler samtidig, at han har været i Rentekammerkollegiet vedrørende denne Sag, og at han der er bleven anmodet om at skrive en Beretning om Forholdene. Blandt hans efterladte Papirer findes en Kladd

af denne Beretning, dateret København den 16. Februar 1779, hvori han „indfalder underdanigst til dette høye Collegium med denne Forklaring, at paa Jywere Grund staar 16 Huse, hvortil enhver har meer og mindre af Grunden ligge som det fra gammel Tiid har lagt til Stæderne, og sorterer det halve Grund under Haderslev, hvorpaa staar 9 Huse, og det andet halve Grund under Riibe Amt, 7 Huse. Dette sidste halve af Byens Grund kaldes Capitels Tiener og svarer aarlig en fast Skat i Riibe. Deraf haver jeg en sjette Part Gaard i Fæste, saaledes som det fra Arilds Tiid haver været. Bemeldte By ligger paa den Nord Ende af Oen, hvor Siøen kand gaa op saavel fra Westen som fra Norden og Østen, og i faa Aar kand forarsage store Forandringer med Bortskielning og igien Tilslikning, samt Flyvesand og sligt. Imidlertid haver vore Formænd og nogle, som endnu lever, med stor Møye nogenledes faaet dæmpet Flyvesanden, og denne Tilslikning, som nu er, har vorre Koner og Børn, som dørker Jorden, med Dæmninger og sligt hjulpet til at faa, hvorforre og Byen nu har bedre Leylighed som før. Men fra Arilds Tiid har Byen været saadan Af- og Tiltagen ved Siøen underkastet, hvor forre jeg og underdanigst beder, at bemeldte Tilslikning som en Eyendom maa blive ved Byen, allerhelst den er uvisse, som i Aar staar og et andet Aar kand være borte eller paa et andet Sted af Siøe og Sand henskiøttet.

Og haaber jeg, at vi saakaldte Capitels Tienere, der sorterer under den danske Juris Diktion i Riibe Amt, i hvor det gaaer beholder vorres Tilslikning imod at svare som tilforn. — — —

Mens skulde det mod ald Forhaabning ikke kunde tillades at beholde denne Udslikning uden Afgift, da vilde jeg, hellere end at miste det, for min Del give til Kongen aarlig af min $\frac{1}{6}$ Part Gaard 1 Rd., saalænge det saaledes forblev som det nu er. — — —

Samtidig sendte Manøe en Afskrift af sin Beretning til Amtsforvalter, Justitsraad Christensen i Ribe, og bad ham se paa Kapitelstjenernes bedste, naar Sagen kom til hans Erklæring.

Sagen blev nu nærmere undersøgt. Fra den 29. Marts til den 2. April opholdt Herredsfoged Zeuthen fra Hvidding sig i dette Øjemed paa Rømø. Hans Indberetning til Rentekammerkollegiet om det nydannede Land kender jeg ikke, men jeg har Grund til at antage, at den falder sammen med nogle Udtalelser i Schleswig-holsteinische Provinzialberichte 1789, 3. Bind, Side 254, der sikkert stammer fra en Ven af Herredsfogden, som vides at have fulgt ham paa hans Rejse. Efter disse Meddelelser er Landet kun synligt ved Lavvande. Ved Højvande kan man endnu sejle (!) hen over det. Og Højbjærgningen paa det er saa vanskelig, at den næppe lønner sig.

Rentekammerkollegiet maa dog endnu have troet, at Landet ikke var helt værdiløst, thi den 8. September samme Aar var efter Ordre fra Amtshusene i Ribe og Haderslev en Kommission paa Rømø for igen at tage Landet i Øjesyn. Birkedommer Thomsen og to Taksationsmænd fra Ballum skulde ogsaa være kommen til Stede, men kunde, som det hedder i den

over Synsforretningen optagne Protokol¹⁾, „formedelst Modvind ikke komme over Søen her til Øen“. Kommissionen fik for Resten heller ikke den Gang meget at se. Det paagældende Stykke Land var ifølge Protokollen „saaledes med Søen oversvømmet, at man ikke kunde see meget deraf eller komme derpaa, skjøndt det var i Ebbetiden, da Vandet er lavest.

Desaarsag erklærede Taksationsmændene, at de efter deres Samvittighed ikke var i Stand til at kunne taksere bemeldte Stykke Land for nogen Værdi nærværende Tid, da samme efter Beretning fordem af Øens Indbyggere har ligget landfast paa Stedet til Øen fra Arilds Tid og i de ældre Tider bestod af en Sandbanke, men formedelst at Beboerne paa Nørland Romø har stedse haft deres Fart derover til at hente deres Ildebrændsel, som sker med Baade fra det faste Land, har de med Bekostning og meget Arbejde opfyldt og gjort dem en Vej derover, saaledes at de kunde komme til deres Baade fra denne Side. Formedelst saadan Opfyldning er Grunden bleven mere befæstet og omsider Tid efter anden mere til Dels begroet, saa at naar om Sommeren i Høslættiden indfalder stille Vejr og Østenvind, kan de i en Ebbetid af 6 Timer slaa nogle faa smaa Læs Hø derpaa, hvilket de i samme Ebbetid, som det er slaaet, straks maa bekoste af Mennesker opbaaren, siden der ikke kan kjøres der til med Vogne, ongefær en halv Fjerdingsvej fra Aastedet, hvor det er slaaet, til saa høj en Grund

¹⁾ En Afskrift af den findes blandt P. J. Manøes Papirer.

paa det faste Land, at det der fra Floden kan blive bevaret.

Og undertiden naar heftig og høj Flod har indfalden, har Floden taget alt dette Hø og Indvaanerne ingen Frugt eller Nytte haft af deres Bekostning med at lade det slaa. Og naar det lykkes i godt Vejr, at de kan faa det bjærget, forsikrede dog Indvaanerne, at den Bekostning med at slaa Græsset, som falder vidtløftig, da Bunden er tynd, samt at lade det af Mennesker saa langt opbære og videre at røgte og hjemkjøre kan næsten overstige alt Hoets Værdi.“

Endvidere hedder det i Protokollen, at gamle Mænd af Øen, saa vel fra den danske som slesvigske Del, modte og „forsikrede, at de med Ed kunde bekræfte, hvor og naar befales, at over den fjerde Del af Beboernes Enge saavel paa Sønder- som paa Nørland Rømø var af Søen i Mands Minde ganske bortskyllet og fordærvet, hvorfor Undersaatterne aldeles ingen Moderation eller Ændring har søgt eller faaet i deres Skatter. Desaarsag haabede og formodede de, at dette omskrevne lidet og ubetydelige Stykke Grund bliver dem uden mindste Tyngø videre fremdeles tilhørende, da samme ikke er eller med Retvished kan anses at være nær den tiende Del i Værdi imod, hvad de af Søen har mistet uden nogen Godtgjørelse eller Refusion derfor at have erholdt i deres Skatter.“

Næste Aar, 1780, foretoges atter en Synsforretning, denne Gang den 25. Juli. Sandsynligvis mente man dermed at have valgt den heldigst mulige Tid til det Stykke Arbejde. I Virkeligheden opnaaede Kommissionen, der nu paa slesvigsk Side bestod af Herreds-

foged Zeuthen, Ridefoged Ramlov og to Synsmænd fra Skærbæk, paa dansk Side af Amtsforvalter, Justitsraad Christensen fra Ribe, Birkedommer Thomsen og to Synsmænd fra Ballum, denne Gang endelig at faa Landet at se, og Synsmændene afgav ifølge Protokollen følgende Erklæring om det:

„Landet i sin fulde Strækning synes at være 4—5 Demat, hvorpaa indeværende Aar ikke er græsset Kreaturer eller slaaet Ho, men stod i sin fulde Grode, og befandtes Græsset af Hojde henimod 2 Tommer paa de bedste Steder og paa den største Del af Landet 1 Tomme eller intet. Taksation til Læs deraf kan ikke bestemmes formedelst Kortheden af Græsset, hvoraf en stor Del vilde spildes paa Jorden i de sprukne og aabne Huller, der ikke kan samles med River, saa at Taksationsmændene forsikrede, at om de havde Bopæl ved Juvre, som næste By ved Aastedet, og Græsset var dem skjænket, vilde de ikke paatage sig at bjærge det alene for Bekostningen og at græsse det med Kreaturer er umuligt, fordi den daglige Springflod gaar derover, og intet fersk Vand er at bekomme for Kreaturerne paa Aastedet.“ Dernæst hedder det, at Landfoged Peder Holm indfandt sig og paastod, at Halvdelen af dette Stykke Land „var fæstet Ribe Amts Undersaattere i Juvre som Forte og Fællig til deres Ejendom, som endog ligger uden for samme Stykke Land mod Havet efter deres Fæstebrevs Indhold, og at mer end dobbelt Hævd er derpaa upaakjæret“; og at Jorgen Jørgensen af Juvre gjorde lige Paastand paa de slesvigske Undersaatters Vegne i Juvre. — De kommitterede spurgte nu Kommandør Peter Manøe,

hvorfor han i København havde tilbudt at betale 1 Rd. aarlig for sin Del af dette Stykke Land, som han med de øvrige nu paastod at være ham lovlig tilfæstet. Herpaa svarede Manøe, at han som Sømand ikke havde brudt sig om Gaarden, men ladet det være sin Kones Sag at drive den. Han kunde derfor ikke vide, hvorvidt hans Ret strakte sig, og gjorde i Hast dette Tilbud for at undgaa al Strid.

Rentekammerkollegiets Afgørelse i Sagen kender jeg ikke, ved for Resten heller ikke, om der er truffet nogen Afgørelse, eller om Sagen er falden bort af sig selv. Hvordan det nu end er, saa opnaaede de Juvre Bymænd, hvad de vilde. Det omstridte Ejland har nemlig faktisk ligget som Fællig til Byen, indtil det i 1895 blev udskiftet.

Om man i Rentekammerkollegiet har ladet den paastaaede formelle Ret i Henhold til Fæstebrevene gælde eller mere ladet sig bestemme af Beboernes moralske Ret til det ny Land i Forbindelse med den Ubetydelighed, det drejede sig om, faar staa hen. Er det sidste Tilfældet, har Beboerne i Juvre haft godt Udbytte af deres Bestræbelser, der da ogsaa fandt en usædvanlig god Forbundsfælle i Omstændighederne. De paastod, at den ny Engstrækning var omtrent værdilos og efter de Indtryk, Statens Repræsentanter fik af den, maatte de give dem fuldstændig Ret.

To Gange fandt de den fuldstændig oversvømmet af Stormflod, og det er næppe faldet vanskelig at forne deres Indtryk af Landet i det hele efter det, hvad de her saa. Da de saa endelig den 25. Juli 1780 fik Landet at se „i sin fulde Grøde“, erklærede de fra

Ballum og Skærbæk Enge bedre vante Synsmænd, at de ikke en Gang vilde bjærge det kun 1—2 Tommer høje, pletvis voksende Græs, selv om det blev dem foræret. Man kan da godt forstaa, at Rentekammerkollegiet ikke har fundet det Umagen værd at gøre Beboerne denne Smule Erstatning for, hvad de havde mistet, stridig. Men de Juvre Bymænd har sikkert haft Møje med at lade være at trække paa Smilebaandet ved Tanken om, at ikke alene var deres Skildring af Højbjergningen, som den var i de værste Tilfælde, gaaet saa glat i Regeringskommisærerne, men selv Synsmændene havde ladet sig skuffe af det lave Græs. De Juvre Bymænd vidste nok, at Andel — og den Græsart maa det have været — har sin bedste Voksetid i Avgust Maaned, saa at den sidst i Avgust eller først i September nok vilde blive til at „samle med River“. De vidste ogsaa nok, at det i roligt Vejr og med det Kendskab til Flottiderne, som baade de og deres Byhyrde sad inde med, ikke var saa helt umuligt at græsse deres Kvæg derude.

Hvilken Pris f. Eks. Manø satte paa det omtalte Land ses bedst deraf, at han ikke vilde miste det, selv om han aarlig skulde betale en Afgift af 1 Rd. af det til Kongen, mens Afgiften til Kongen af hele hans Gaard den Tid kun var 2 Rd. 44 Sk. At han senere skyder sig ind under, at kun hans Uvidenhed om Gaardens Drift og Tilstand havde forledt ham til at gøre dette Tilbud, staar alt for godt i Samklang med alt det øvrige til, at der kan tillægges det nogen virkelig Værdi.

Hvilken Værdi Ejlandet nu end kan have haft,

den Gang Striden stod om det, vist er det, at Juvre By gjorde et godt Kup ved at sikre sig det. Siden den Tid er den Laa, der skilte det fra det øvrige Land bleven næsten opfyldt, og Landet selv har højet sig saa meget, at Vanskelighederne ved Høbjærgning og Græsning dernede ikke mere er overvættede store. Desuden er det bleven mange Gange saa stort, som den Gang og vokser endnu fra Aar til Aar, i den sidste halve Snes Aar med rivende Fart. Rømø faar derved en betydelig Tilvækst mod Nord, hvis Begyndelse og første Udvikling uden den oven omtalte Strid vilde have været os lige saa ukendt som det meste af, hvad der er foregaaet derovre saa langt tilbage i Tiden.

Hvornaar de øvrige Engstrækninger ved Østkysten er dannede, savner jeg nærmere Oplysninger om. Sandsynligvis er det dog sket samtidig med eller endog før „Ejlandet“ dannedes. Efter P. J. Manøes „Relation“ ser det ud til, at der ved Sønderlandet var gode Enge i Slutningen af 17. Hundredeaar, og af den Side 223 nævnte Skatteklage fremgaar det, at der i Begyndelsen af det 19. Hundredeaar bortskylledes en Del af dem. Dog er der vistnok siden den Tid dannet en Del paany, især Syd for Havneby.

Ved den sidstnævnte By har der samtidig fundet en ikke ubetydelig Bortskylning Sted i Øst. Den synes allerede at have været stærkt i Gang i Halvfemserne af det 18. Hundredeaar¹⁾. Det østligste Hus i Byen,

¹⁾ „Nachrichten von Röm“ i Staatsb. Mag. IV. 1824.

der den Gang laa et godt Stykke fra Stranden, maatte 1821 eller 22 nedbrydes for ikke at styrte i Havet, der vedblivende skyller en Del bort af Klitternes stejle Brink og saaledes i Hundredaarets Løb har taget Grunden bort under flere Huse. Ved Lavvande kan man endnu se Rester af deres Bronde ude paa Vadderne. Disse Huse var byggede paa Klitter, under hvilke man nu ved Bortskylningen faar den frugtbare Engbund at se, som de i sin Tid har ødelagt.

Omtrent samtidig med Dannelsen af Engene ved Østkysten foregik der en anden Nydannelse i Vest, nemlig „Stranden“. Den er ikke som Marskengene dannet ved Aflejring af Slik i selve Havet, men paa følgende Maade: Under de store Sandflugter var den sandsynligvis en øde Sandflade, ligesom den nuværende „Sand“. Flyvesandet jog da ulindret hen over den for at danne Klitterne, sidst de saakaldte „Yderbjerge“. Efter at disse var dannede, eller maaske allerede inden de var helt færdige, fandt en Del af Sandet af en eller anden Grund et Hvilested et Stykke uden for Bjergene og dannede her en bred, svagt ophøjet Banke, der tydelig kan følges tværs over Juvre og Toftum Strand. Den hindrede Afløbet af det Vand, der fra de overfyldte Klitdale banede sig Vej gennem „Yderbjergene“ og strømmede herud. Strækningen mellem de sidstnævnte og Banken kom saaledes til i lange Tider at staa under Vand, hvoraf en stor Del forsvandt ved at synke i Jorden. Ved den stadige Gennemsisvning af fersk Vand udvaskedes lidt efter lidt en Del af det overflodige Salt i det øverste Lag Sand. Da Vandet desuden stadig førte lidt Dynd med sig fra

de bevoksede Klitdale og aflejrede det her, skabtes der efterhaanden Betingelser for en sparsom Plantevækst. Kvelleren eller Salturten (*Salicornia herbacea*) begyndte enkeltvis at skyde op af Sandet. Rundtom hver enkelt Kvellers dannedes der i Tidens Løb ved ubetydelige svage Sandflugters Medvirken en lille Tue, der lidt efter lidt voksede baade i Højden og Bredden. Flere saadanne samledes og dannede smaa Banker, hvor Andel af en lidt skarpere Art end paa Marskengene begyndte at gro. Sandflugterne, Vandet og det Dynd, dette medførte, arbejdede videre. De spredte Andelbanker hojnede sig ubetydeligt, men bredte sig desmere. Mellemmrummene mellem mange af dem fyldtes, saa at de dannede større sammenhængende Flader, hvor Andelen hurtig veg for andre Græsarter. Vandet samledes nu paa de lavere Steder og dannede saakaldte „Dæld'er“, hvis Bund endnu i lange Tider vedblev at være raa. I dem aflejrede sig imidlertid største Delen af det af Vandet tilførte Dynd. Alt som Vegetationen blev kraftigere, begyndte Siv og andre vandkære Planter at gøre Indhug paa dem. De blev mindre og fyldtes efterhaanden fuldstændig, saa at det hele dannede en sammenhængende jævn Græsgang, hvor Grønsværet ved stadig Dyndtilførsel og aarlig Fælding af visnende Græs lidt efter lidt voksede til Tykkelsen af en Fod eller mere.

Den oven omtalte Strækning har vistnok været omtrent færdig i Begyndelsen af sidste Hundredaar. Nu dannede sig den Side 205 omtalte Banke og Klitrække længere ude, og mellem den og den ældre Banke, der nu ligger midt paa Stranden, foregik saa

paa samme Maade som ovenfor beskrevet en ny Engdannelselse, der dog ikke er videre fremskreden, end at den endnu gennemføres af en Mængde „Dæld'er“ med delvis raa Bund og flere „Laaer“, hvor der i fugtige Tider findes 1—2 Alen Vand. Ogsaa her har Vegetationen, hjulpet af Mennesker, dog i de sidste 10—20 Aar taget saa stærkt fat, at den Tid kan forudses, da det hele vil være tilgroet og jævnt.

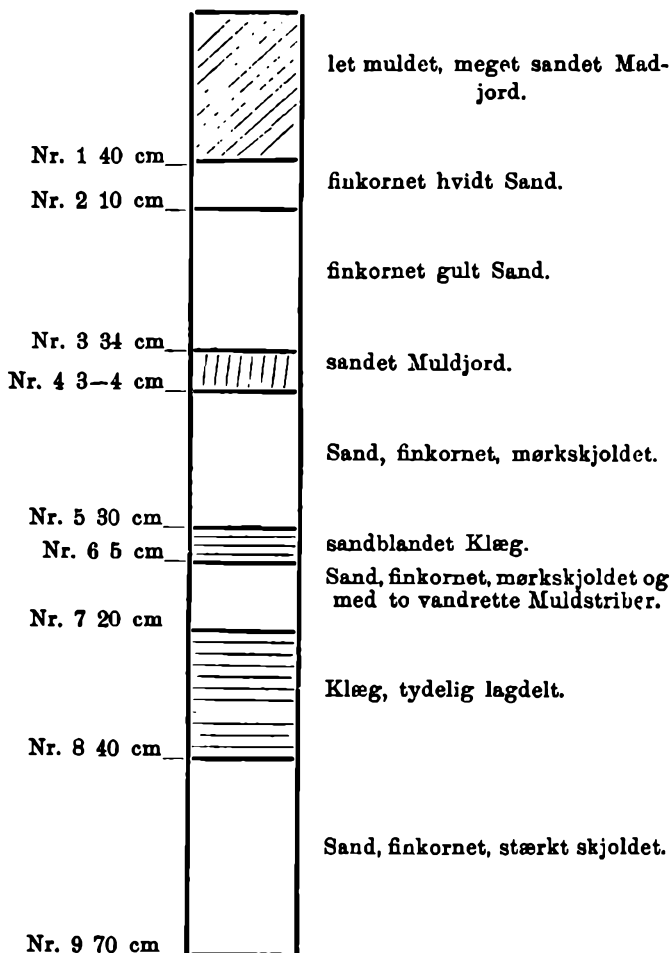
Dermed er det dog ikke Slut. Havstokken yderst ude er som omtalt Side 205 og 206 højere end den indenfor liggende „Sand“, og den højnes stadig lidt ved, at Bølgeslaget idelig tilfører nyt Sand, hvoraf en Del bliver liggende herude. Som Følge deraf bliver Vandet fra Klitterne og Stranden, der nu ved Menneskers Hjælp har faaet godt Aflob herud, staaende paa den lavere Del af „Sanden“, synker i Jorden og udfører saaledes nu det samme Arbejde herude, som i tidligere Tider højere oppe. Kvellerne har allerede i den sidste Snes Aar om Sommeren givet en Del af „Sanden“ et grønligt Skær, og inde ved Grønningen findes allerede en betydelig Mængde Andelbanker og Tuer, der giver et dristigt, men sikkert ikke uoverkommeligt Løfte om med Tiden at forvandle hele den golve „Sand“ til Græsgange i Lighed med Stranden.

Om Stranden — og maaske Sanden — en Gang i fjerne Tider har været Græsgange, der er bleven ødelagte af Sandflugten og saaledes nu kun vindes tilbage igen, eller om det er en fuldstændig Nydannelselse, der her foregaar, kan jeg ikke afgøre. Hvis Ytringen i P. J. Manøes „Relation“ om, at Juvre By før Sandflugten i det 17. Hundredaar havde dejlige Enge ude

paa Bollerten, staar til troende, maa det forste være Tilfældet. Der er dog ikke ret meget, der peger i den Retning, og jeg er derfor mest tilbøjelig til at tro, at vi har med en ny Erobring fra Havet at gøre.

Saaledes er vi i Stand til at paavise, at store Dele af Rømø (omtrent $\frac{1}{4}$) er groede op af Havet i en Tid, der ligger nær op mod vor. Jeg har hidtil kun talt om Yderkanterne, hvor det selv ved en overfladisk Betragtning er iøjnefaldende, at man har med en forholdsvis ny Gave af eller Erobring fra Havet at gøre, og om den ligeledes iøjnefaldende Omdannelse, Sandflugterne har afstedkommet i det indre af Øen. En lidt grundigere Undersøgelse viser imidlertid, at der er foregaaet lige saa store Omvæltninger paa det beboede Bælte af Agerland, der ligger mellem Klitterne og Marskengene i Øst.

Indtil for et Par Aar siden var man, saa vidt jeg ved, intet Steds paa Rømø trængt dybere ned under Overfladen end de almindelige Brøndgravninger nødvendigjorde, d. v. s. 3—4 m. Sædvanlig lægges der ved et saadant Arbejde saa lidt Mærke til de Jordlag, der gennemgraves, at det er uden Værdi for Granskningen af disse. Da jeg imidlertid ved tilfældige Iagttagelser var kommen til det Resultat, at selv saa lidet dybtgaaende Undersøgelser vilde give værdifulde Oplysninger om Rømøs Dannelsesmaade, foretog jeg selv en saadan i Sommeren 1901, idet jeg gravede ned i Gaardejer Chr. Petersens Have i Toftum, hvor jeg fandt Lagdelingen saaledes som følgende Skitse udviser:

Figur 1 (Lagdannelsen Nord for Odden.)

Det dybest liggende Sandlag var saa stærkt vandførende, at det ikke var mig muligt at trænge mere end 70 cm ned i det. Hele Dybden, jeg saaledes naaede til, var kun 2,50 m, men jeg havde allerede her fundet,

hvad jeg søgte: Beviset for at Havets Spor ogsaa fandtes i denne tilsyneladende ældste og mindst om-dannede Del af Rømø, der altsaa ogsaa er en for-holdsvis sen Alluvialdannelse.

Paa den foretagne enkeltstaaende Undersøgelse vilde der ikke have kunnet bygges ret meget, naar den ikke stadfæstedes af andre Iagttagelser. Af Folk, der havde været med ved Brøndgravninger paa mange forskellige Steder paa Øen, erfarede jeg imidlertid nu, at overalt paa det bebyggede Strøg var Lagdelingen i Hovedtrækkene den samme, som jeg havde fundet. Et Lag Klæg findes saaledes de fleste Steder noget under Overfladen. Paa visse Strøg findes der i Stedet for dette et Lag Torvejord. Saaledes stadfæstet af mange andre, bliver min Iagttagelse ret lærerig med Hensyn til de Omvæltninger, der er foregaaet paa dette Strøg. De Slutninger, der kan drages af den, tør jeg dog kun gøre fuldtud gældende for den Del af Øen, der ligger Nord for Nørre Tvismark.

Ved denne By er Vandreklitten, som omtalt Side 215, gaaet tværs over hele Øen, har i Kamp med Ha-vet trængt sig et Stykke ud paa Vadderne i Øst og dannet „Odden“. Herfra førte Flodstrømmen en Del Sand med sig Nord paa og dannede det Sandlag, som jeg stødte paa i en Dybde af 1,83 m, og som efter Iagttagelser, der er gjort i Bolilmark, hviler paa et dybere liggende Lag Klæg. Vandreklitten væltede imidlertid saa store Sandmasser ud i Havet, at Strøm-men ikke kunde føre det altsammen bort, men blev nødt til at ændre sin Kurs og vende lidt ud fra Land. Nord for Odden dannedes der saaledes en delvis død

Bugt, som Strømmen med sin Sandforing gik udenom. Her var der altsaa nu Betingelser for Marskdannelse, og det 40 cm tykke Lag Klæg Nr. 8 (Figur 1) aflejredes. Klægget er stærkt blandet med opskyllet Tang, hvoraf turde fremgaa, at Grænsen for dagligt Højvande i denne Dannelsesperiode har været omtrent der, hvor Undersøgelsen fandt Sted. Ved Slikaflejringen hævedes Havbunden saa højt over daglig Vandstand, at Vegetationen kunde begynde. At der har groet Græs og Tagrør her, beviser de Rodder, der findes i Klægget. I Kampen med Vandreklitten ved Odden fik Strømmen imidlertid atter en Tid lang Overtaget, vendte sig mere ind mod Land igen, forte Sand hen over den nydannede Eng — sandsynligvis dog kun i Stormfloder — og aflejrede det 20 cm tykke Lag Sand Nr. 7, sandsynligvis ad flere Gange med længere Mellemrum. Da Oversandingen horte op, begyndte Slikaflejringen igen, og nu dannedes det 5 cm tykke, sandblandede Klæglag Nr. 6. Jordsmonnet har nu været saa højt, at Aflejringen kun kunde foregaa under mindre Stormfloder. Under disse var Strømmens Magt her inde i Bugten ikke helt brudt. Den forte en Del Sand med sig, som blandede sig med Slikken. Dette Lag har ogsaa faaet Tid til at blive græsbevokset, inden det dækkedes af det 30 cm tykke Lag Sand Nr. 5. Denne ny Oversanding er dog sandsynligvis ikke foraarsaget af Strømmen, men af en Sandflugt. I en Fredsperiode efter denne er ved Lyngens Hjælp det 3—4 cm tykke Lag sandet Muldjord Nr. 4 dannet. En ny Sandflugt forte imidlertid senere det 34 cm tykke Lag Sand Nr. 3 henover Heden og umiddelbart oven

paa det fulgte det 10 cm tykke Lag Sand Nr. 2. Grunden til at dette er hvidere end Nr. 3, er jeg ikke i Stand til at angive. Lyng og smaa Sandflugter har saa i Forening dannet det øverste Lag.

Da Underfladen af Klæglaget Nr. 8 omtrent ligger i Niveau med den nuværende Havstok, kan Dannelsen af dette saavel som af de andre Lag, der skylder Havet deres Oprindelse, godt være foregaaet ved en daglig Vandstand, der ikke afviger noget af Betydning fra den nuværende. Antagelsen af Hævninger og Sænkninger, for at forklare dem, er ikke nødvendig. Strømændringen ved Odden som Følge af Vandreklittens Fremtrængen til Havet er Grund nok til det hele.

Hvornaar denne Dannelselse er foregaaet, tør jeg ikke udtale mig nærmere om, men vist er det, at den maa være meget gammel. I „Oldemoder“ opføres øri (Juvre) med en Haand, der antages ikke at være senere end fra 1291, med en ret betydelig Afgift til Ribe Capitel, nemlig 16 Tønder Smør og 120 Oste (xvj metrete butiri ripensis mensuro et cxx casei integri).

Med en lidt senere Haand er her tilføjet: „de toftenmark (kan næppe være andet end Toftum) j attingh terrarum.“ Med Haanden fra 1291 er der desuden i umiddelbar Tilslutning til de andre Notitser vedrørende Rømø skrevet: „De farae tofth xij metrete butiri ripenses et cxx casei.“ Hvis „farae tofth“, hvad der er sandsynligt, skal betegne en By paa Rømø, kan det næppe være nogen anden end Toftum. Enten nu det sidste er Tilfældet eller ej, fremgaar det allerede af de to førstnævnte Notitser, at

baade Toftum og Juvre eksisterede ved Slutningen af det 13. Hundredaar og maa have haft et ret betydeligt Jordtilliggende. Da der, saa vidt jeg ved, ikke foreligger nogen Efterretning om, at de er bleven flyttede i en senere Tid, maa den ovenomtalte Lagdannelse, oven paa hvilken begge Byer er byggede, antages forlængst at have været tilendebragt ved Udløbet af det 13. Hundredaar og Havstokken dermed rykket frem mod Øst til Grænsen mellem de nuværende Agre og Enge, 3—400 m Øst for Toftum og den sydlige Del af Juvre. Sandsynligvis vilde en grundig Undersøgelse af de vestligere Strøg, der nu ligger under Klitterne, bevise, at ogsaa store Dele af dem paa lignende Maade er dannede i Havet bag den Side 210 omtalte Sandbanke.

I det sidste Aars Tid er der ved Boringer flere Steder trængt betydelig dybere ned under Overfladen paa Romo, end det før var Tilfældet. Hvis de derved gennemborede Jordlag var bleven sagkyndigt undersøgt, vilde der maaske være bleven bragt et nyt og betydningsfuldt Materiale til Veje, ved hvis Hjælp det havde været muligt at danne sig en klarere og solidere Forestilling om Øens Opbygning fra Grunden af. Desværre har dette ikke været Tilfældet. Rent tilfældig er det dog lykkedes mig at faa noget at vide om et Par af disse Boringer. Jeg anser mig ikke for kompetent til at drage Slutninger af de Iagttagelser, der derved blev gjort, saa meget mindre som jeg ikke en Gang selv har set Prover af de Jordlag, der forefandtes, men da de Oplysninger, jeg har faaet om dem, maaske dog kan tjene som Fingerpeg for mere

kyndige paa dette Omraade, skal jeg alligevel fremsætte dem efter Brøndborerens Opgivelser, og dertil kun bemærke, at jeg anser det for tvivlsomt, at det omtrent 17 m tykke Lag (Fig. 2), der fandtes under Boringen ved Bolilmark, er Klæg, altsaa en Alluvialdannelse. Der foreligger sikkert her en Forveksling med Ler.

Ved en Boring, Gaardejer Chr. Knudsen i Toftum lod foretage i den øverste Ende af sin saakaldte „Midteng“, Øst for Byen, fandtes det Klægslag, som Marskengene bestaar af, her at være 10 m tykt. Først i denne Dybde stødte man paa et Lag Sand.

Ved en Boring paa Gaardejer Niels Jepsen i Juvres Eng „Rovblok“ Nord for Byen stødte man, efter at være trængt igennem forskellige Lag Klæg, Sand og Grus, i en Dybde af 22 m paa en sort kitagtig, sejt Masse, som det næsten ikke var muligt at bore i. Ved at torres i Luften blev den haard og graa, næsten som tørret Klæg, kun meget haardere og finere at se til. Brøndboreren kaldte den „Thon“. Den laa under et Gruslag. Paa Grund af de store Vanskeligheder ved Boringen opgav man desværre at bore igennem denne „Thon“ eller i det mindste saa dybt ned i den, at man kunde danne sig en Forestilling om Tykkelsen af det Lag, den dannede.

Den interessanteste og mest dybtgaaende Boring er foretaget i Efteraaret 1902 i Anledning af Bygningen af et Mejeri ved Bolilmark. Der trængte man ned til en Dybde af 38,5 m og fandt Jordlagene i den Orden som hosstaaende Skitse viser:

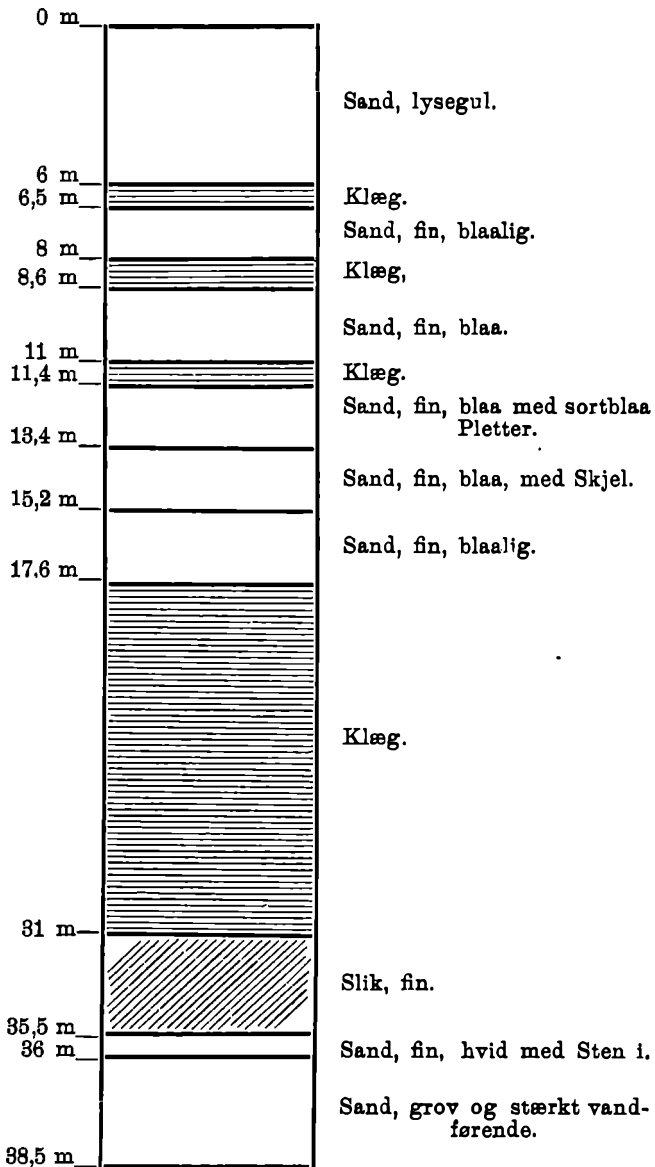

Fig. 2. Brøndboring ved Mejeriet i Bolilmark.

VI. Forbindelsen med Omverdenen.

Forbindelsen mellem Rømø og Fastlandet har altid været og er endnu den Dag i Dag forbundet med en hel Del Vanskeligheder. Paa dette korte Stykke Rejsevej er der endnu i vore Dage, især ved Vintertide Udsigt til at „opleve noget“, men de Oplevelser, man gør der, er rigtignok af den Art, at de i Reglen er behageligere at mindes end at være med til.

Overfarten foregaar med Sejlbaad fra Havneby til det lige overfor liggende Baadsbøl-Ballum. Ejeren af denne Færge har Privilegium paa Landing med Baade paa en bestemt Kyststrækning ud for Ballum. Landgangsbroer er en ukendt Ting her. Saavel ved Ballum som Havneby bliver man paa en stiv Fjellevogn med et Par simple Agestole kjørt til og fra Baaden, som ved Ballum sommetider ligger en hel Fjerdingvej fra Land. Om Sommeren foregaar Overfarten temmelig regelmæssig og frembyder ikke stort andre Afvekslinger end den ret kedelige, at det paa Grund af Vindstille kan blive nødvendigt at ro eller stage i 4—5 Timer, mens man med god Vind kunde sejle over i en halv Time. Om Vinteren hører Oplevelser som de nedenfor omtalte imidlertid ikke til Sjældenhederne, og der er tidt allehaande andre Vanskeligheder at overvinde. Er det Taage og Mørke har Vogn og Baad tidt ondt ved at træffe hinanden ved Ballum. Man kan let komme til at køre en halv Time omkring i Havet, mens Kusken jævnlgt tuder fælt i et stort Bøffelhorn og faar et lignende Svar fra Baaden. Ved saadan Lejlighed hændes det ikke sjældent, at Vandet

stiger saa højt, at man maa redde sine Fødder op paa Agestolen for at have dem paa det tørre. Saa maa man endda være glad, naar Kusken ikke i Mørket tager fejl af „Vejen“, der er betegnet ved Baaker, og kommer udenfor det faste Kørested. I saa Tilfælde gaar Hestene nemlig let „i Bløde“ i de Huller, der findes i Havbunden, saa at det kun med stor Vanskelighed lykkes at faa dem op og komme videre. En saadan Situation er ikke til at le ad, især naar det er paa „kommende Vand¹“). Heldigvis indtræder den saa sjældnen, at man næsten maa undres over den instinktive Sikkerhed, hvormed Mand og Heste færdes, tidt uden at have det mindste at rette sig efter. En Del af Baakerne rives nemlig ofte bort af Strøm og Is. Efter saadan Kørsel en kold Vintermorgen kommer man ikke sjældnen til at gøre Overfarten i en lille aaben Jolle, naar Vand- og Vindforhold er saa ugunstige, at man ikke kan sejle med den skonnertriggede Dæksbaad, der ellers bruges, og er der meget lidt Vand, kan man endnu slumpe til at „blive hængende“ paa en af Bankerne „en Vandtid over“, det vil sige til næste Flodtid.

Er der Is i Farvandet, forøges Vanskelighederne endnu betydeligt. Man bliver saa ikke kørt ud til Baaden, men maa vandre paa Isen, sommetider springende fra et Skods til et andet. Undertiden maa man vade den henved en Fjerdingsvej lange Strækning gennem Vand og Issjap til Knæerne, og saa endda prise sig

1) i Flodtiden.

lykkelig, naar man gør det i lange Søstøvler. Det hændes sommetider, at man maa gøre en saadan Tur barfodet for at have tørre Strømper og Sko til at trække paa i Baaden. Forfatteren af disse Linjer har selv en Gang maattet tage en saadan Dyst den 5. Februar. Der var intet andet Valg. Kvinder rejser under saadanne Forhold naturligvis saa lidt som muligt. Skal de absolut, maa de bæres til og fra Baaden. Den lille Isbaad maa krydse omkring mellem Drivisen, og sommetider maa Færgefolkene bane den Vej gennem lange Strækninger døgn gammel Is ved, stottende sig paa Baaden, at stampe Isen foran den i Stykker med deres svære Støvler. Ved saadanne Lejligheder tager enhver Rejsende, der forstaar at føre Aare eller Stage, med Glæde fat for at hjælpe, og priser sig lykkelig, naar han slipper for at ligge 12—24 Timer i den aabne Baad, indeklemmt i Drivisen og udsat for at drive med den ud ad Listerdyb mod det aabne Vesterhav.

Heldigvis varer en Istransportperiode ikke gerne længe. En haard Frost lægger ved passende Vind i Lobet af en Uges Tid saa stærk en Bro over Havet, at man fra Bolilmark eller Toftum kan gaa over til Astrup Strand. Ligger Isen rolig i længere Tid, kan man køre over med Slæde eller Vogn. I lange Frostperioder har der somme Tider været som en slagen Landevej med livlig Færdsel fra Astrup til Bolilmark.

Paa det nævnte Strog er Havet flakkest, og her er det ved stadig stærk østlig Vind og deraf følgende, dyb Ebbe muligt at gaa over Vadderne. Før blev

denne Vej meget brugt af sparsommelige Kreaturhandlere og andre Handelsmænd fra Fastlandet, naturligvis ogsaa af Folk fra Rømø. Nu benyttes den aldrig. Paa en lang Strækning ligger der nemlig nu oven paa Sandet et 1—2 Kvarter tykt Lag Slik, som det er yderst vanskeligt at vade igennem.

Fra Kongsmark og Nørre Tvismark bruger man ogsaa under heldige Vejrforhold at sejle „ad Aaen“, d. v. s. op til Skærbæk Brohoved ved Munden af Brede Aa, men Indsejlingen er her paa Grund af den ringere Dybde saa vanskelig, at den langt fra kan benyttes til enhver Tid.

Paa denne Rute satte et lille Rederi i Skærbæk i 1897 en Dampbaad i Gang, dels i Fortyskningsøjemed, dels for at lede Trafikken fra Rømø op til denne By. Denne Baad har imidlertid mange Vanskeligheder at kæmpe med, løber ved østlig Vind tidt paa Grund og maa ligge stille hele Vinteren. Ruten har derfor næppe nogen Fremtid for sig, selv om den til Tider byder en bedre og bekvemmere Forbindelse med Fastlandet end Sejlbaaden mellem Havneby og Ballum. Om Vinteren er den sidstnævnte Forbindelse saa god som den under de givne Forhold kan faas. Mens de sydligere Vesterhavsoer trods deres Dampskibsforbindelser næsten hver Vinter i ugevis er afspærrede fra alt Samkvem med Omverdenen, er dette for Rømons Vedkommende kun Tilfældet for faa Dage ad Gangen, selv i meget strenge og vanskelige Vintre. Den stride Strom i det dybe Vand ved „Havnen“ holder i Almindelighed Farvandet her aabent, indtil man kan gaa eller endog køre over Isen fra Bolilmark.

Siden midt i 1870erne har Øen Telegrafforbindelse. Der er i dette Øjemed gravet et Kabel ned i Havbunden fra Bolilmark til Astrup Strand.

I Halvtredserne og Tredserne af sidste Hundredaar var der stærkt Tale om at anlægge en Havn ved Havneby og om i Forbindelse dermed at bygge en Jernbanedæmning fra Bolilmark til Astrup Strand. En hamborgsk Spekulant købte den Gang en Del Huse og Jorder i Bolilmark og Havneby og en stor Del af en strandet Ladning Bjælker. Da Rømø 1864 sammen med det øvrige Sønderjylland kom under prøjsisk Herredømme, faldt Havneprojektet snart bort. I Esbjerg blev det virkeliggjort, mens de Huse, der med det for Øje var købte paa Rømø, efterhaanden forfaldt og blev nedrevne, og Bjælkene laa og raadnede, indtil de solgtes til Brændsel. Endnu spøger dog Tanken om de store Planer derovre.

Köllerpolitikken.

Af H. P. Hanssen-Nørremølle.

Da Overpræsident v. Köller for to Aar siden forlod Hertugdømmerne for efter Kejserens Befaling at tiltræde en høj Embedsstilling i Elsas, var han ved sin Afrejse fra Slesvig Gjenstand for megen Hyldest. Der blev holdt flere Afskædsgilder, og ved disse Lejligheder faldt Talen gjentagne Gange paa Nordslesvig. Begejstringen for Köllerpolitikken var ikke længere saa glødende som i 1899 i Fakkeltogenes Dage. Stemningen var nærmest mat og trykket, thi Resultaterne havde langt fra svaret til Forventningerne. Men desuagtet var der hverken Mangel paa svulstig Ros eller paa overdreven Smiger. En Taler vovede endog at antyde, at Hs. Excellence i Virkeligheden havde løst det vanskelige nordslesvigske Spørgsmaal med „den faste Haands Politik“. Dette blev dog Hr. v. Köller for meget. Han tog straks til Gjenmæle og sammenfattede fire Aars dyrekjøbte Erfaringer i de ædruelige Ord: „Forholdene i Nordslesvig er og bliver vanskelige“.

Dermed var Afskedsstemningens Grundtone anslaaet. Overpræsident v. Köller indrømmede aabent og ærligt, at hans nordslesvigske Politik, naar alt kom til alt, ikke ved hans Afrejse kunde opvise Resultater af nævneværdig Betydning. Hans Taler viste, at han heller ikke ventede sig store Forandringer i en nær Fremtid, men tillige, at han fremdeles betragtede Voldsregimentet som den eneste rette Politik i Grænselandene. Som alle tyske Statsmænd af den Bismarckske Skole opfatter han politiske Spørgsmaal som rene Magtspørgsmaal. Magten er et ufejlbarligt Universalmiddel imod alle Sygdomme i Statslegemet, naar den blot bruges uden „Gefühlsduselei“. Og Magten er et rent fysisk Begreb. Dens Symboler, som for Bismarck var Blod og Jærn, er for Hr. v. Köller *den faste Haand*, den kraftige Næve, hvormed en pommersk Junker egenhændig tugter sit gjenstridige Tyende eller for at bruge et Köllersk Yndlingsudtryk, „tager sin opsætsige Kusk i Nakken og kaster ham paa Porten.“

Der er nu atter gaaet et Par Aar, siden Hr. v. Köller forlod Nordslesvig. Hans Efterfølger Baron v. Wilmowski har ogsaa drevet Köllerpolitik, i et enkelt Tilfælde, Udvisningerne fra Kjobenhoved, endog i en meget ondartet Form. Det bor heller ikke glemmes, at det er under hans Regimenter, Optantlaveriet blev opfundet. Men desuagtet maa Köllerpolitikken betragtes som hensygnende. Bortset fra en lille Flok Fanatikere indenfor den tyske Forenings ledende Kredse, er ingen længere begejstret for dens Fortsættelse. Tvivlen om dens Hensigtsmæssighed nager Sindene. Og fremfor alt: Den *kan* ikke længere drives med

Fynd og Klem, det er *umuligt* at fortsætte den i det tidligere Omfang, dels fordi „de fanatiske Principaler“ ikke længere har Folk, der kan udvises, dels fordi Domstolene paa mange Omraader har paavist dens Ulovlighed.

Med Rigsdagsvalget d. 16. Juni 1903 maa det Afsnit af Nordslesvigs Historie, der er præget af Köllerpolitikken, betragtes som afsluttet. Der vil sandsynligvis ogsaa blive drevet Köllerpolitik i de kommende Aar, men indenfor mere beskedne Grænser og overfor en hærdet Befolkning vil den ikke kunne sætte kjendelige Spor i vor nationale og politiske Udvikling. Köllerpolitikkens Historie kan derfor nu skrives, og dette skal her forsøges.

I.

Köllerpolitikkens Ophavsmand, *Ernst Mathias v. Köller*, blev født 1841 paa Godset Kantreck i Pommern. Han studerede ved Universiteterne i Heidelberg og Berlin, blev 1866 Regeringsreferendar, 1868 Landraad i Kammin i Pommern og 1881 valgt til Rigsdagsmand for samme Kreds. I Rigsdagen sluttede v. Köller sig til det konservative Partis højre Fløj. Han tildrog sig snart Opmærksomhed som en aaben og ærlig Karakter, en behagelig og i personligt Samkvem skattet Kollega, der med Forkjærlighed søgte Omgang med Medlemmer af alle Partier paa samme Tid, som han slagfærdig, men med en flot Skjodesløs-

hed, der ikke kunde dække over manglende Sagkundskab, altid var rede til at hævde og forsvare Partiets mest yderliggaaende Standpunkter under Debatten.

Født og opvokset i Junkerlandet Pommern, hvor han — Studieaarene undtagen — hidtil havde tilbragt hele sin Levetid, var v. Köller bleven en ægte fuldblods Junker. Og det er ikke senere lykkedes ham at faa Bugt med Junkernykkerne. De nye Tider er gaaede ret sporløst hen over hans Hjemstavn. I Pommern føler Junkerne sig endnu som Landets Herrer. De sidder som Smaakonger paa deres Godser og kræver ubetinget, patriarkalsk Herredømme over deres Husstand, deres Arbeidere, deres Fæstebønder, over hele Omegnen. Junkeren er selv Amtsforstager, hans Broder Landraad, hans Fætter Regeringspræsident, hans Onkel Overpræsident, og som Landets Øvrighed vaager de endrægtigt over, at alt gaar i den gode gamle Gænge, og at ingen nye Ideer vinder Indpas i Landet. Da Baron von der Recke senere afløste Hr. v. Köller som preussisk Indenrigsminister, tog Bønderne i Pommern Mod til sig og stiftede en Bondeforening. De sammenkaldte Forsamlinger og indbød frisindede Politikere og fremragende Parlamentarikere som Talere. Men Junkerne vejrede straks Faren og brugte deres Magt: Forsamling efter Forsamling blev forbudt eller opløst under de vidunderligste Paaskud, og Foreningen var nødt til at indstille sin Virksomhed. Sagen havde imidlertid vakt Opsigt. Den blev paataalt i Landdagen. Centrums Fører, *Dr. Lieber*, erklærede med bidende Haan, at Pommern herefter burde kaldes Puttkamerun, fordi Overpræsident v. Puttkamer syntes

at tage Forholdene i den afrikanske Koloni Kamerun til Mønster under hans Forvaltning af Provinsen. *Rickert*, som selv havde faaet 6 Møder forstyrrede paa ulovlig Vis, forlangte Oprejsning af Regeringen, og den yderst reaktionære Indenrigsminister erklærede da ordret: „Jeg er ligefrem forskrækket ved at iagttage, hvorledes Forenings- og Forsamlingsretten haandhæves i Pommern.“

Saaledes var de Forhold, v. Köller havde virket under som Landraad. I Rigsdagen fik han gjentagne Gange Lejlighed til at udtale sig om sin Embedsstilling. „Som Landraad“, sagde han saaledes i April 1886, „anser jeg mig for berettiget til at raade hver enkelt til at stemme paa den konservative Kandidat, thi det er ligefrem min Pligt som Landraad at værne Befolkningen imod dens egen Ulykke.“ Den konservative Kandidat var i dette Tilfælde den samme som Landraaden, det vil sige — Hr. v. Köller! Han hadede allerede den Gang Pressen, som forstyrrede det gamle, nedarvede patriarkalske Forhold: „Jeg har desværre“, erklærede han samme Dag, „i Aarenes Løb faaet den Overbevisning, at de fleste Aviser plejer at sammenlyve det meste af, hvad de skriver.“ Derfor burde Befolkningen ogsaa „værges imod den Ulykke, at se Aviser indenfor sine Døre.“

I 1887 blev Landraad v. Köller udnævnt til Politipræsident i Frankfurt a. M., hvor der trængtes til en fast Haand. Byen var et af Brændepunkterne for den socialdemokratiske Bevægelse og et af de faa Steder i Tyskland, hvor Anarkisterne havde søgt at gjøre sig bemærkede. Efter en stor Højforræderi-

process i Efteraaret 1881, som endte med, at 9 Anarkister idomtes 19 Aars Tugthusstraf, fulgte i 1883 et Dynamitattentat paa Politipræsidiets og 1885 Mordet paa Politipræsident Rumpf, som havde gjort sig yderst forhalet ved i stor Udstrækning at benytte gemene Forbrydere til politiske Politispioner. Socialistloven stod den Gang ved Magt, og Frankfurt a. M. blev erklæret i Belejringstilstand. Dermed var den ny Politipræsident udrustet med diktatorisk Myndighed overfor Socialdemokraterne. Pressefriheden, Forenings- og Forsamlingsretten var ophævet for dette Partis Vedkommende, og Socialdemokraterne kunde udvises uden Hensyn til, om de var tyske Undersaatter eller ej. Under Socialistloven blev der i det hele forbudt ca. 1300 trykte Skrifter, opløst 332 Arbejderforeninger og udvist henved 900 Personer, mens omtrent 1500 Personer tilsammen idomtes op imod 1000 Aars Fængsel for politiske Forseelser. Næst efter Berlin, Hamborg og Leipzig ramtes Frankfurt a. M. haardest under disse Forfølgelser. Ikke færre end 71 af Byens Borgere blev saaledes udviste i Firserne.

Under disse Forhold er det, Hr. v. Köller debuterer i den højere Statstjeneste. Diktaturet var en Regeringsform, der ret svarede til hans Ønsker. Ingen Foresatte indskrænkede hans Handlefrihed, ingen Love lammede hans Handlekraft. Han kunde bruge Magten frit, føle sig som Herre i sit eget Hus og simpelthen kaste den ud, der vovede at kny. Og den ny Politipræsident sparede ikke Udvisningsordren. Men det maa paa den anden Side indrømmes, at han, da ansete Borgere i Byen i et enkelt Tilfælde lagde et godt

Ord ind for en særlig haardt ramt Socialdemokrat, straks erklærede sig villig til at tage Udvisningsordren tilbage, naar den Udviste vilde „forholde sig rolig“ og afholde sig fra al agitatorisk Virksomhed.

Efter to Aars Forløb blev Politipræsident v. Köller udnævnt til Understatssekretær i Elsas-Lothringen. I denne høje Embedsstilling kunde han paa det politiske Omraade arbejde videre under Diktaturets Ansvarsløshed. Elsas-Lothringen er meget daarligere stillet end Nordslesvig, hvor den almindelige preussiske og tyske Lovgivning er gjældende. Rigslandet har ingen Forenings- og Forsamlingsret, ingen Pressefrihed. Skjondt den tyske Presselov er en Rigslov og først blev udstedt 1874, vovede man dog ikke at udstrække den til Elsas-Lothringen. Dette er galt nok, men endnu værre har det været for Landets franksindede Borgere, at Forfatningen indtil i Fjor indeholdt en Diktaturparagraf, som gav Statholderen Ret til ogsaa at udvise *tyske Borgere* af Landet. For saa vidt Statholderens Samtykke kunde paaregnes, var v. Köller saaledes i denne Embedsstilling udrustet med en endnu videre gaaende Myndighed end under Belejringstilstanden i Frankfurt a. M. Statholderen, den senere Rigskansler Fyrst Hohenlohe, havde Ord for at være en human tænkende Mand, men han var allerede den Gang gammel og føjelig. Udvisningsordren var tidligere bleven brugt saa hensynsløst, at endog en *tysk* Rigsdagsmand, Dyr lægen Antoine af Metz, som tilhorte det franske Protestparti, var bleven ramt af den. Selv om Fyrst Hohenlohe ingensinde gik saa vidt, førte han dog et meget stramt Regimente. Udfyldingsvalget

i Mühlhausen i den sidste Lovgivningsperiode kastede et meget grelt Strejflys over Rigslandets Forvaltning i disse Aar. Socialdemokraten Bueb, en indfødt Elsas-Lothringer, hvem Protestpartiet havde hjulpet til et Sæde i Rigsdagen, havde nedlagt sit Mandat. I Stedet for opstillede Socialdemokraterne en i Tyskland født Partifælle, mens de regeringsvenlige Partier opstillede en indfødt Mand, Fabrikanten Schlumberger, som hidtil ikke havde været meget fremtrædende i det politiske Liv. Protestpartiet raadede ikke over Flertallet, men havde ved Omvalget Afgørelsen i sin Haand. Begge Partier bejlede til dets Stemmer, og det fremhævedes da stærkt, at Schlumberger var en født Elsas-Lothringer. Men ved at granske hans Fortid fandt Protestmændene, at han for en halv Snes Aar siden i en Velkomsttale til Statholderen, som den Gang gæstede Byen, havde udtalt sig anerkjendende om det tyske Regimente. Dette gav Anledning til skarpe Angreb. Schlumberger maatte forsvare sig og erklærede da i en offentlig Forsamling, at han kun havde holdt denne Tale efter Myndighedernes Opfordring og endda kun, fordi de havde truet med at udvise 50 Familier i Mühlhausen, hvis Talen ikke blev holdt! Der fulgte ingen Dementi. Men denne lille Begivenhed viser bedre end lange Udviklinger, ad hvilke Veje Tyskheden i disse Aar søgtes fremmet i Elsas-Lothringen.

Understatssekretær v. Köller fik snart en meget stor Indflydelse paa Rigslandets Forvaltning. Han gjorde sig forhadet af de franksindede og var i Rigsdagen Gjenstand for voldsomme Angreb, især af Rigsdagsmand Preiss fra Kolmar, der betegnede ham

som Sjælen i det herskende Politiregimente. Resultatet af hans Tvangssystem svarede imidlertid ikke til Forventningerne. Det betydningsfuldeste i Elsas-Lotringens Udvikling under v. Küllers Embedsvirksomhed var, at de socialdemokratiske Stemmer steg fra 19,157 i 1890 til 46,186 i 1893.

I disse Aar havde Rigskansler Caprivi, kraftig støttet af Indenrigsminister Herfurth søgt at indføre et mildere Regimente i de polske Landsdele og Nordslesvig. Polakkerne fik en polsk Erkebiskop i Posen. Der indførtes atter polsk Sprogundervisning i Folkeskolerne, hvor Forældrene ønskede det. Udvisningerne i Nordslesvig ophørte. I Stedet for aabnedes der Opstanterne Adgang til at blive preussiske Undersaatter uden smaaligt Hensyn til deres Sindelag eller Fortid. I god Overensstemmelse dermed havde Caprivi undladt ethvert Forsøg paa at gjenoplive den i 1890 afdøde Socialistlov eller søge den erstattet ved Hjælp af en anden Undtagelseslov. Dette vakte levende Uvilje i mange indflydelsesrige Kredse. Andre Forhold øgede snart Misstemningen. Det mægtige konservative Parti, som staar i nøje Forbindelse med Hæren og Hoffet, var bleven hans bitre, uforsonlige Modstander, fordi han havde nedsat Korntolden, det nationalliberale Parti bekæmpede ham, fordi han vilde tilstaa Gejstligheden større Indflydelse paa Skolen, Bismarck forfulgte ham med dodeligt Had, fordi han var — hans Efterfølger. Stærk ved Kejserens Tillid, sad Caprivi imidlertid fast i Sadlen. Da faldt Præsident Carnot 1894 for Morderhaand. Kejseren var dybt rystet, og fra Friedrichsruh, hvor man altid var vel underrettet om Stemningen

ved Hove, gav Bismarck nu Signalet til en ny, afgjørende Storm imod Rigskansleren. I Blade, som man vidste Kejseren læste, overdængedes han med de værste Beskyldninger for Pligtforsømmelse, fordi han ikke i Tide havde søgt at udvide Politiets Magt og ladet Tyskland gaa i Spidsen under Kampen imod „Omvæltningsbestræbelserne“. Caprivi forsvarede sit Standpunkt. „Rigskansleren“, skrev han, „er i Besiddelse af Koldblodighedens Mod, dette vejer mere end Lidenskabens Mod. Der gives kun et Middel imod Omvæltningsbestræbelserne, og det er ikke at forøge, men at *forbedre* Politiet.“ Men denne Gang gjorde Modstanden sig ogsaa gjældende indenfor Ministeriet, og paa en Jagtudflugt lykkedes det hans Fjender at faa Kejseren vundet for en Omvæltningslov. Dermed fik Intrigerne frit Spil. Caprivis Stilling blev uholdbar. I Oktober Maaned blev han afskediget. Faa Dage senere blev Statholderen i Elsas-Lothringen, Fyrst Hohenlohe, udnævnt til Rigskansler, og Understatssekretær v. Köller til preussisk Indenrigsminister, den sidste med den særlige Opgave at udvide Politiets Magt og tojle Omvæltningsbestræbelserne med sin faste Haand.

Inden Nytaar blev der forelagt Rigsdagen en Omvæltningslov. Forslaget, som udmærkede sig ved sine vage Bestemmelser, stødte paa uventet stærk Modstand. Under Ordsnittet udtalte en frisindet Taler sin store Forbavselse over, at en ansvarlig Regering turde foreslaa en Lov, der i den Grad var Fortolkningsskunsten prisgivet. Indenrigsminister v. Köller tog straks til Gjenmæle og erklærede (9. Maj 1895):

„Regeringen vil altid overtage Ansvaret for sine Handlinger. Om De finder dens Motiver rigtige eller ej, kan i det store og hele være Regeringen ret ligegyldigt. (Stærk Modsigelse og stor Uro til Venstre). Mine Herrer, *vi behøver Dem kun for saa vidt, som De har at stemme for de Love, der forelægges, eller at bevilge Penge.* Nægter De at stemme for Lovene, saa bliver de ikke Love, men om Regeringen vil forelægge Lovforslag eller ej, det er dens Sag.“

Disse Ord var meget karakteristiske for Hr. v. Köllers Opfattelse af Rigsdagsmændenes Stilling. I god Overensstemmelse dermed var Landraaden, den af Regeringen afhængige Embedsmand, som gamle Kejser Wilhelm havde forbudt at opponere imod Regeringens Politik, hans Ideal som Folkerepræsentant. Han opmuntrede indirekte Landraaderne til at søge Valg, og draget til Ansvar derfor af det nationalliberale Parti, svarede han ugenert i Rigsdagen, at han var alle de Landraader taknemmelig, der ikke skyede det Offer at tage Sæde i Rigsdagen eller Landdagen. Pressen tillod sig at kritisere Indenrigsministerens Optræden. Straks blussede hans gamle, indgroede Had til Pressefriheden op paany. „Hvad der skrives i Pressen,“ erklærede han højtideligt i Rigsdagen, „er for det meste ikke sandt. Man spørger forundret rundt omkring i Landet, hvor i al Verden det kan være tilladt at skrive og trykke noget saadant.“ Pressen burde knebles, og det var nødvendigt at fore et skarper Polititilsyn med Litteraturen og Theatret. Under skraldende Latter betegnede han en Novelle, „Romeo og Julie i Landsbyen“, hvis Forfatter — ingen ringere end Gottfried

Keller — han ikke kjendte, som hørende til den usædelige Litteratur. Teatret var ikke længere, hvad det skulde være: „en Dannelsesanstalt til Fremme af gode Sæder, historiske Erindringer, kort sagt alt godt og ædelt“. Censuren maatte derfor haandhæves strengt og uden Persons Anseelse.

Han lod Handlingen følge paa Ordet og forbød Opførelsen af Gerhardt Hauptmanns gribende Drama „Die Weber“. Forbudet vakte en voldsom Indignation i alle litterært interesserede Kredse. Teaterdirektøren indankede det for Overforvaltningsretten, der atter oplyste det som utilladeligt efter den bestaaende Lovgivning, Men hvad skete: Politimyndighederne udstedte et nyt paa selvsamme Maade begrundet Forbud imod Dramaets Opførelse. Indenrigsministeren blev draget til Ansvar men erklærede i Tinget, at en Retskjendelse altid blev afsagt i et enkelt bestemt Tilfælde. Overforvaltningsretten havde ophævet to Forbud imod Dramaets Opførelse i Byerne Breslau og Berlin for nogle Maaneder siden, og denne Kjendelse bojede han sig naturligvis for. Men da Politimyndighederne ikke havde forandret deres Anskuelse om Sagen, havde de betragtet det som deres Pligt at udstede nye Forbud. Dette var ikke blot deres Pligt, men ogsaa deres gode Ret, og han takkede offentlig Politimyndighederne, fordi de atter havde forbudt Stykket! Overfor en saa ejendommelig Opfattelse af Politiets Magt og Myndighed var Teatret Politivilkaarligheden prisgivet og — hvad der vejede langt mere, Landets Højesteret fuldstændig magtesløs overfor Forvaltningen. Men inden denne nye Grundsætning kunde praktiseres paa andre

Onraader, blev Hr. v. Köller styrtet som Indenrigsminister, kun godt 13 Maaneder efter at han havde modtaget sin Udnævnelse.

Henved to Aar senere, den 26. Juli blev han efter eget Ønske udnævnt til Overpræsident i Hertugdømmerne, og den 7. August 1897 tiltraadte han sit Embede.

II.

I Slesvig afløste v. Köller Overpræsident *v. Steinmann*, en Mand af den gamle Skole, hvis Forvaltning, hvad Mangler der saa end hæftede ved den, dog havde været præget af det gammelpreussiske Bureaukratis Ærbødighed for den skrevne Lov. Klar over, at Nordslesvigs Fortyskning ikke vilde være mulig i den nulevende Slægts Tid, havde han dog følt sig forpligtet til at trænge Danskheden tilbage paa alle Kanter. Og hans Virksomhed havde ikke været uden Held. Ved at faa særlige Bestemmelser for Valgene i de nordslesvigske Kredse indflettede i Provinsforfatningen af 1888, lykkedes det ham saaledes at kaste Danskerne ud af Provinslanddagen og at forvandle deres Flertal i Kredsdagene til Mindretal. Fra da af brugte han ogsaa Øvrighedens Stadfæstelsesret til at udelukke dem fra andre kommunale Tillidshverv. Af større Betydning var dog Skolens Germanisering. Lige begyndt under hans Forgænger Scheel-Plessen blev den fuldendt af ham med Anvisningen af 18. Decbr. 1888, Slutstenen i en fast Ring af Forordninger, Forskrifter

og Forbud, som satte Øvrigheden i Stand til at paa-
tvinge *alle* nordslesvigske Born tysk og med Und-
tagelse af et Par fattige Religionstimer *udelukkende*
tysk Undervisning i den skolepligtige Alder. Haand i
Haand med dette planmæssige, systematiske Fortysk-
ningsarbejde gik under Overpræsident v. Steinmanns
Forvaltning en let paa viselig Stræben efter at fjerne
gamle, overleverede Forhold, som stod i Vejen for
Nordslesvigs Sammensmeltning med Preussen. Mest
betegnende i denne Henseende er hans Forsøg paa at
løse Optantspørgsmaalet ved Optanternes Naturalisa-
tion paa et Tidspunkt, hvor han ikke kunde være i
Tvivl om, at denne Forholdsregel vilde styrke den
danske Oppositions Kampdygtighed.

Danskerne havde allerede i Firserne begyndt at
regne med en langvarig Nationalitetskamp. Med sti-
gende Held havde de udnyttet deres preussiske Bor-
gerrettigheder, især Forenings- og Forsamlingsretten,
og snart tog Danskheden et nyt Opsving, som bl. a.
ogsaa gav sig Udslag i en Tilgang af 1444 danske
Stemmer fra 1884—1893. Overpræsident v. Steinmann
fulgte opmærksomt Foreningslivets Udvikling i Nord-
slesvig. For at skaffe sig nøjere Indblik i Forenin-
gernes Virksomhed lod han foretage Husundersøgelser,
og ved disse Lejligheder beslaglagdes der bl. a. Hun-
dreder af Breve hos Foreningernes Bestyrelsesmedlem-
mer. Men alt, hvad Politimyndighederne forefandt,
viste, at de danske Foreninger kun søgte at fremme
lovlige Formaal ad lovlige Veje. Retssagerne maatte
atter indstilles, eller de endte med Frifindelse eller
smaa Pengebøder for ubetydelige Forseelser, og For-

eningerne kunde derefter ubindret fortsætte deres betydningsfulde Virksomhed. Overpræsident v. Steinmanns Respekt for den formelle Ret var nemlig stor nok til, at han tilbageviste ethvert Forsøg paa at anvende Midler, som den bestaaende Lovgivning ikke kjendte. Ingen underordnede Myndigheder kunde paa-regne Stotte hos ham, naar de i deres Embedsiver vilkaarligt søgte at beskjære Borgerrettighederne. Henimod Slutningen af hans Embedstid havde „Den tyske Forening for Nordslesvig“ udstedt Parolen „Krig paa Kniven“ imod Danskerne, der i deres Øjne var Borgere af anden Rang. De havde ventet at finde Forstaaelse for dette Slagord hos Overpræsidenten, som selv efter Vestjyllandsturen i et ophidset Øjeblik havde forsvaret et Fejlgreb ved en Udvisning med det ofte citerede Ord: „Jeg kan ikke sidde her og pille med en Pennekniv, jeg maa slaa til med Øksen!“, men det glippede. Hr. v. Steinmann holdt sig meget reserveret overfor Foreningen, og enkelte højere Embedsmænd, som f. E. Landraad v. Bonin i Aabenraa, fra-raadede endog paa dette Tidspunkt ligefrem Embedsmændene at slutte sig til den. Og da Foreningen ved Overpræsidentens Tilbagetræden i 1897 sendte en Deputation til Slesvig for at takke ham for „Anvisningen af 18. Decbr. 1888“, svarede han med de for hans Opfattelse af Stillingen meget karakteristiske Ord: „Under Kampen, som desværre maa føres, bør De aldrig glemme, at Modstanderne er den preussiske Stats Undersaatte, altsaa vore Medborgere. Lad derfor Mildheden raade ved Siden af Daadskraften og den maalbevidste Stræben. Kæmp uden at fornærme

eller saare, uden Haardhed, thi vor Stræben bør gaa ud paa at drage Modstanderne over til os, at forsone dem og gjøre dem til gode Tyskere.“ Overpræsident v. Köller var ikke stemt for dette Program, men foreløbig overtog han Iagttagerens Rolle. En enkelt Regeringshandling, Cirkulæret af 3. Februar 1895, tyder paa, at han allerede som Indenrigsminister har haft sin Opmærksomhed henvendt paa Nordslesvig. Med dette Cirkulære, som foreløbig fratog Regeringspræsidenterne Retten til at naturalisere Udlændinge under Henvisning til de mange Misgreb, der paa dette Omraade var begaaede i de senere Aar og bestemte, at alle Ansøgninger om Optagelse i preussisk Undersaatsforhold indtil videre skulde indsendes til Indenrigsministeriet, standsede han nemlig det Caprivi-Herfurth-Steinmannske Forsøg paa at løse Optantspørgsmaalet ved at naturalisere Optanterne. Nu iagttog han Forholdene paa nært Hold, og, vant som han var til Diktaturets ydre Ro fra sin Embedsforelse i Frankfurt a. M. og Elsas-Lothringen, blev han straks meget uvillig stemt overfor den livlige danske Bevægelse, som han forefandt i Nordslesvig. Valgene til den preussiske Landdag og til den tyske Rigsdag stod lige for Døren. Pressen førte et kraftigt Sprog. Foreningerne var meget virksomme, og der blev talt djærve Ord paa politiske Møder rundt omkring i Landet. Henimod Valgdagen naaede den politiske Agitations Bolge et Højdepunkt, som den kun naar hvert femte Aar, og da Stemmerne denne Gang talt, viste der sig en Tilgang af 1144 danske Stemmer fra 1893—1898. Dermed var Bægeret fuldt for Over-

præsidenten. Med stigende Mishag havde han fulgt Valgbevægelsen. Nu blev han greben af en hæftig Uvilje, „slog ned“ og „begyndte sit Præsidentur i Nordslesvig.“

Fyrst Bismarck havde søgt at undertrykke Katholikerne, Socialdemokraterne og Polakkerne ved Hjælp af Undtagelseslove, som udrustede Administrationen med en vidtgaaende Myndighed overfor disse Statsborgere. Overpræsident v. Küller slog ikke ind paa denne Vej, skønt han lige straks var klar over Stillingen: „Agitatorerne kan ikke rammes efter den bestaaende Lovgivning,“ sagde han d. 9. Januar 1899 til en Deputation fra Haderslev Amt, som søgte Foretræde hos ham for at besvære sig over Udvisningerne. „Var de samme Bestemmelser gjældende i Nordslesvig som i Elsas-Lothringen, skulde der snart blive Ro. Nu maa jeg gribe til andre Midler.“ Men disse Midler havde han faaet anvist fra anden Side.

Under Provinslænddagens Samling i Marts 1899 fortalte Hr. v. Küller i Følge „Hamb. Corr.“, at han havde taget „Landraaderne i de nordslesvigske Kredse og forskjellige Kjendere af Forholdene“ med paa Raad, for han begyndte sin nordslesvigske Politik. Paa et forberedende Møde havde de „modent overvejet, hvorledes man bedst skulde imodegaa den danske Agitations Uforskommetheder“. Han var da under disse Raadslagninger kommen til det Resultat, at, „naar han ikke kunde komme Agitatorerne til Livs paa anden Maade, maatte han søge at ramme dem indirekte, om nødvendigt ruinere dem, saa at de rejste ud af Landet“.

Hvilke „Kjendere af Forholdene“ der har deltaget i dette Møde, vides endnu ikke bestemt. Dog tager man næppe fejl ved at søge dem indenfor den tyske Forenings ledende Mænd. Ved et senere Landraads-møde d. 21. Marts 1899 var bl. a. Amtsdommer Lindemann fra Toftlund og Professor Sass fra Haderslev til Stede som Raadgivere. Det var imidlertid ingen af disse Mænd, men derimod Landraaden i Haderslev, den unge, fremad stræbende Dr. Mauve, der anviste Overpræsidenten de nye Veje.

Dr. Mauve var som ung Regeringsassessor kommen til Posen, hvor han hurtigt vandt Overpræsidenten Grev v. Zedlitz-Trützschlers Velvilje og Tillid. Da Grev Zedlitz senere i 1891 blev udnævnt til Kultusminister, fulgte Dr. Mauve ham til Berlin, hvor han i en meget ung Alder fik en betroet Stilling i Kultusministeriet. Hans Chef overdrog ham endog Udarbejdelsen af den vigtige saakaldte konservativ-ultramontane Skolelov. Men da Loven ikke kunde gjenneføres, nedlagde Grev Zedlitz allerede i 1892 sit Embede, og dermed trængtes Dr. Mauve ud af en glimrende Karriere. Han maatte nu begynde forfra som konstitueret Landraad i Haderslev og betragtede under disse Forhold nærmest Nordslesvig som et Springbræt, hvorfra han hurtigst muligt vilde svinge sig op i en højere Embedsstilling.

I Berlin var man endnu paa dette Tidspunkt venlig stemt imod de ikke tyske Grænsebefolkninger. Grev Zedlitz havde sat Kronen paa den forsonlige Politik, han som Overpræsident i Posen havde fort overfor Polakkerne, ved som Kultusminister at anbefale og

gjennemføre den polske Fører, Provst v. Stablewski's Valg til Erkebiskop. Og hans Fald vilde ikke ændre den dermed betegnede Kurs, saa længe Rigskansler v. Caprivi hævdede sin Stilling. Under Hensyn dertil søgte Dr. Mauve straks at sætte sig paa en god Fod med de danske Førere i Haderslev Amt for om muligt at gjøre moralske Erobringer. Han lærte hurtigt det danske Sprog, studerede flittigt den nordslesvigske Presse, holdt sig paa Afstand fra den tyske Forening, men aflagde derimod paa Rejser, som han foretog omkring i det vidtstrakte Amt, Besøg hos de danske Kredsdommænd, paa hvem han gjorde et godt Indtryk. Følgen var, at da han senere indstilledes til Valg, blev han enstemmig valgt af Haderslev Kredsdomdag.

Imidlertid havde Skoleloven ogsaa brudt Caprivis Magt. Efter at han allerede ved dens Fald havde opgivet Præsidiet i det preussiske Staatsministerium, maatte han i 1894 trække sig tilbage til Privatlivet. Virkningerne deraf sporedes hurtigt i Nordslesvig. Politiet aabnede en systematisk Kamp imod Foreningerne. Regeringen standsede Optanternes Naturalisation. Staten begyndte at opkjøbe Landejendomme. Forsoningspolitik var nu ikke længere de i Grænselandene ansatte Embedsmænds Vej til Ros og Magt. Resolut kastede Landraaden i Haderslev da Masken, En hæftig Konflikt med Pastor Jacobsen i Skærbæk, som paa dette Tidspunkt begyndte at vinde megen Indflydelse i Slesvig, fremskyndede Omslaget. Og fra nu af forfulgte Dr. Mauve Danskerne paa alle tænkelige Maader. Det gamle Rustkammer var tømt. Det

gjaldt derfor om at smede nye Vaaben. Til Lovgivningen kunde der ikke appelleres. Gamle, halvglemte Politiforordninger blev da fremdragne og fortolkede paa hidtil ukjendte Maader. Nye Politiforordninger udstødtes. Det paalagdes saaledes enhver Nordslesviger, som gav en dansk Undersaat Husly, at melde dette til Politiet inden 24 Timer. Og nu fik ogsaa Politianordningsretten vidtgaaende Anvendelse, saa Overforvaltningsretten i Berlin, hvis Dom Danskerne indtil da kun rent undtagelsesvis havde haft Lejlighed til at fremkalde, fik rig Lejlighed til at sysselsætte sig med nordslesvigske Tilstande.

I Osterlindet havde Dr. Mauve uden retslig Adkomst forlangt, at en selskabelig Forening skulde underkaste sig Anmeldelsespligten og lade sig behandle som en Forening, der drøfter offentlige Anliggender. Foreningen vægrede sig derved. Sagen burde derefter under Hensyn til den bestaaende Foreningsret have været indanket til Domstolenes Afgjorelse; men Dr. Mauve, som var Jurist nok til at vide, hvorledes en Retssag vilde ende, søgte nu at tvinge Foreningen til at opgive sin gode Ret ved at anvende et ikke for kjendt Straffesystem. Den 17. September befalede han den konstituerede Amtsforstander i Osterlindet at tage alvorlig fat paa de Østerlindet Bonder¹⁾, og Amtsfor-

¹⁾ Da disse Anordninger indeholder Køllerpolitikken
Spire, aftrykkes de her efter Ordlyden:

Der Königliche
Landrath.

Hadersleben, d. 17. Septbr. 1895.

In neuerer Zeit ist festgestellt worden, dass sich
an der deutschfeindlichen Agitation, die in Osterlindet

standeren efterkom beredvillig Anordningen ved den 18. November samme Aar at true danske Tjenestefolk i Østerlindet med Udvisning, hvis de ikke inden en bestemt Frist forlod deres Tjeneste og i Fremtiden undlod at tage Tjeneste hos en Del andre navngivne

in besonders starkem Grade betrieben wird, in hervorragender Weise auch dänische Unterthanen theiligt haben. Um diesem Treiben wirksam zu begegnen, ersuche ich Euer Wohlgeboren ergebenst, in der genannten Gemeinde und deren Umgegend künftig nach folgenden Bestimmungen zu verfahren:

1) Jeder dänische Unterthan, der sich in irgend einer Weise activ an deutschfeindlichen Actionen theiligt oder der bei einer solchen anwesend ist und sich nicht auch unverzüglich entfernt, ist nach eingeholter diesseitiger Zustimmung mit einer nicht über einen Monat zu bemessenden Frist des Landes zu verweisen.

2) Es ist ein Verzeichniss aller in Osterlindet und Umgegend ansässigen oder als Arbeiter oder in anderer Eigenschaft aufhaltenden dänischen Unterthanen aufzustellen und auf dem laufenden zu erhalten. Bei Inländern, welche sich künftig an deutschfeindlichen Actionen theiligen, oder den behördlichen Massnahmen, welche behufs Einschränkung der gerade in Osterlindet im Uebermass stattfindenden Tanzlustbarkeiten getroffen werden, zuwiderhandeln oder entgegenwirken, sind dänische Unterthanen, ganz gleich in welcher Eigenschaft, künftig nicht zu dulden.

(sign.) M a u v e.

Rødding, d. 18. Novbr. 1895.

Trotz der Seitens des Herrn Landraths durch die Vermittelung des Hufners Mygind an die Einwohner von Osterlindet gerichteten Warnung fahren Sie fort, sich durch politische Agitation bemerkbar zu machen.

Um zu verhindern, dass Sie für die Folge bei den gerade in Ihrer Gemeinde sehr zahlreichen dänischen Unterthanen Ihren Einfluss in deutschfeindlichem Sinne geltend machen, werde ich fernerhin keine dänische Staatsangehörige in Ihren Diensten

Gaardmænd paa Egnen, som havde tildraget sig Øvrighedens Uvilje ved deres „politiske Virksomhed“¹⁾. Men samtidig fik de paagældende Bønder underhaanden Meddelelse om, at de kunde beholde deres Tjenestefolk, naar den selskabelige Forening frivillig vilde paatage sig Anmeldelsespligten. Til Landraadens Glæde gik de i Tojet, og deraf drog han vidtgaaende, men misvisende Slutninger. — I Spandet Sogn havde nogle

dulden und dieselben auffordern, bis zum 1. Januar 1896 Ihren Dienst zu verlassen, widrigenfalls ich deren Ausweissung in Erwägung ziehen müsste.

Der kommiss. Amtsvorsteher.
(sign.) Thiermann.

An
den Herrn Hufner Jens Schmidt
in Osterlindet.

1) Rödning, d. 18. Novbr. 1895.

Wegen der von Ihrem Dienstherrn entfalteteten politischen Thätigkeit können bei ihm fortan keine dänischen Unterthanen geduldet werden.

Sie haben demnach bis zum 1. Januar des nächsten Jahres Ihren Dienst bei dem Hufner Jens Schmidt zu verlassen, widrigenfalls ich zu meinem Bedauern genöthigt sein würde, mit Zwangsmassregeln gegen Sie vorzugehen.

Es bleibt Ihnen unbenommen, im Preussischen Staatsgebiete zu verbleiben, wenn Sie meiner obigen Anordnung nachkommen und auch bei folgenden Personen

- 1) Hufner Niels Frank,
- 2) „ Oluf Høyer,
- 3) „ Nicolaus Krämer,
- 4) „ Mygind,
- und 5) „ Haus Vanned

nicht in Dienst treten.

(sign.) Thiermann.

An
die Dienstmagd Marie Jörgensen,
adr. Hufner Jens Schmidt,
in Osterlindet.

Skoleborn ladet sig henrive til en barnagtig Demonstration. Den tyske Presse gjorde en Elefant af Myggen. Sagen vakte en Del Opsigt udadtil, og Forvaltningsmyndighederne blev meget fortornede. Noget efter udbad en Mand fra samme Sogn sig en Villighed af Dr. Mauve, men hans Begjæring blev straks afslaaet. Hvorfor? — spurgte han. „Fordi De er fra Spandet“, svarede Landraaden, og fremdrog Skolebørnenes Demonstration. „Men mine Born har ikke haft noget med den Sag at gjøre“, sagde Manden. Ja, det er ligegyldigt, udbrod Dr. Mauve: *„Befolkningen skal lære at hæfte solidarisk. Forser én sig, skal de alle straffes, indtil de ved gjensidig Optrayelse har lært hinanden at holde sig i Skindet“*. Denne preussiske Korporalsvisdom var Dr. Mauve endnu paa dette Tidspunkt naiv nok til at docere for nordslesvigske Bønder. Han fik til Svar: „Den Dag oplever De aldrig, Hr. Landraad. Vi er ikke Slaver, men fribaarne og selvstændige Mænd.“ Men det opfattede han som en Frase. „Ja, nu skal vi se“, svarede han kort og afbrød Samtalen.

Og da Overpræsident v. Köller afholdt sit forbedende Møde, var Dr. Mauve endnu ikke bleven klogere. Paa Mødet opnaaedes der hurtigt Enighed om, at den danske Agitation ikke kunde rammes med de Midler, Lovene stiller til Forvaltningens Raadighed. Derpaa fremtraadte den unge haderslevske Landraad som Manden med Ideerne. Skulde de danske Agitatorer tugtes føleligt, var kongerigske Tjenestefolk, som de i Østerlindet indvundne Erfaringer viste, den bedste Tamp, erklærede han. Under Straffeprocessen kunde man dernæst med stor Virkning benytte det betingede

Straffesystem, idet man kunde supplere Udvisningerne med Bortvisninger og atter gjøre Bortvisningerne afhængige af bestemte Kravs Opfyldelse. Dette faldt straks i Hr. v. Köllers Smag. Han kjendte fra sin tidligere Praksis Udvisningsordren som et virkningsfuldt Vaaben, og som Junker „med Aks og Straa“ havde han god Rede paa Folkemanglens stærke Tryk. Og da Dr. Mauve fortsatte og docerede „det gjensidige Opdragelsessystems“ fortræffelige Virkninger, vandt han atter Hr. v. Köllers Bifald. Det var jo altid et Forsøg værd, om de nordslesvigske Bønders Trods ikke kunde brydes ved Hjælp af dette simple Opdragelsesmiddel, som finder en saa udstrakt Anvendelse i den preussiske Hær. Dr. Mauves Forslag blev derfor vedtagne, og Overpræsidenten befalede derefter sine undergivne Embedsmænd at benytte de nye Vaaben skaaensløst, indtil der blev Ro i Landet.

Hr. v. Köller greb dermed til det fortvivlede Middel at straffe danske Nordslesvigere, fordi de benyttede sig af deres preussiske Borgerrettigheder. Derved satte han Embedsstanden paa en Post, som den ikke kan forsvare i Længden, thi de Borgerrettigheder, Lovene tilsikrer Befolkningen, behøver den hverken at tigge som en Naade eller købe som en Handelsvare, dem kan den simpelthen ved Domstolenes Hjælp tvinge Administrationen til at respektere.

Danskerne havde altid følt sig i Besiddelse af den historiske, den politiske, den moralske Ret. Idet Overpræsident v. Köller gik ud fra den grundfalske Anskuelse, at en lovlig Bevægelse i en moderne Retsstat kan undertrykkes ved Hjælp af Midler, som

Lovene ikke kjender, gav han dem tillige den formelle Rets betydningsfulde Vaaben, og snart maatte Embedsmændene brolægge Köllerpolitikens Vej med tabte Retssager.

III.

Köllerpolitikken begyndte med Masseudvisningerne i Efteraaret 1898. Men der viste sig enkelte Stormfugle tidligere paa Aaret. Først paa Sommeren var en af Nordslesvigs største og dygtigste Forretningsmænd, Grosserer N. Outzen i Haderslev, bleven udvist med 14 Dages Frist, aabenbart i den Hensigt at raabe et Varsko lige for Rigsdagsvalget. Men Hr. v. Köller angav senere i Samtalen med Henrik Cavling en personlig Grund: Outzen havde et Par Gange undladt at lade sig barbere hos Byens tyske Barber! Der fulgte flere ondartede Udvisninger. Dagen før Rigsdagsvalget maatte Forpagter Hansen, Nybol Mølle ved Gram, forlade Landet. En Maaned senere modtog en af Nordslesvigs dygtigste Mejerister, Bestyreren af Osby Mejeri, Hr. Bistrup, Udvisningsordren. I Slutningen af Juli solgte Gaardejer P. Clausen fra Stenderup ved Toftlund i al Hast sin Gaard og rejste bort for at undgaa en truende Udvisning. En preussisk Embedsmand fulgte ham over Grænsen og overrakte ham Udvisningsordren i Kongeriget. Den 8. September udvistes Optanten Gaardejer Hjorth fra Mastrup — og fra da af følger Udvisningerne i hurtigere Tempo. Men der angives endnu stadig personlige Grunde for at opretholde Skindet.

Umiddelbart for Landdagsvalget i Slutningen af Oktober skifter Udvisningerne imidlertid Karakter. Den 20. Oktober udvistes et Par Handelsbetjente hos en dansk Kjøbmand i Haderslev. Et Par Dage efter fik „Dannevirkes“ Faktor, True, en af dets Sættere, Berggreen, og en Lærling Ordre til at forlade Landet inden 24 Timer. True og Berggreen var begge gifte. Den første havde boet i Haderslev i 15 $\frac{1}{2}$, den anden i 30 Aar. Den 24. Oktober udvistes 15 Karle, Piger og Dreng i Bevtoft, fordi de tjente hos Folk, som havde deltaget i et Valgmøde. Den 26. Oktober, Dagen for Valgmandsvalget, udvistes „Hejmdals“ Trykker Carlsen med Hustru og fire Born, hvoraf det mindste kun var 4 Uger gammelt, ligeledes med kun 24 Timers Frist. Forgjæves bad ansete tyske Borgere om at faa Fristen forlænget for Fru Carlsons Vedkommende, da hun endnu var svag efter sin sidste Nedkomst. Der indløb et barsk Afslag fra Slesvig, og hun maatte afsted med sit spæde Barn paa en raa-kold Efteraarsmorgen. Og nu gik Udvisningerne videre Slag i Slag. Den 30. Oktober ramtes Dybbøl, den 2. November Sønderborg, den 5. November Kristiansfeltegnen af Maseudvisninger.

I de første Maaneder var de Udviste i de fleste Tilfælde Tjenestefolk. Udvisningerne foretoges saa formløst som vel muligt. Der var ikke Tale om Anklage eller Dom. I mange Tilfælde hentede Gendarmerne Arbejdsfolkene fra Marken og førte dem til Politikontorerne. Her meddelte man dem kort og godt, at de skulde forlade Landet inden 24 Timer. Amtsforstanderen i Toftlund noterede simpelt hen i Skuds-

maalsbogen: „Ausgewiesen wegen Lästigfallens, Toftlund (Dato), v. Stojentin.“ Dermed var den Sag afgjort. For unge, ledige Tjenestefolk var det endda ikke saa slemt, men Udvisningerne ramte ogsaa, som vi allerede har set, gifte Folk og Born, Syge og Oldinge. For dem var Straffen mangen Gang forfærdelig, men Fristen desuagtet ligesaa kort afmaalt. Enkelte Udvisninger var saa ondsindede, at man skulde tro sig hensat i Midalderen eller i en barbarisk Stat.

Mandag Aften den 1. November 1898 fik Enken Rasmussen i Bogeskovskov Ordre til at forlade Landet næste Morgen med sin dødssyge 12aarige Datter. Den Syge, som ikke var ved Samling, blev med Moderen transporteret 3 Mil til Aabenraa pr. Vogn. Derfra maatte hun straks rejse videre med Jærnbanen til Vejen, hvor Moderen var forsorgelsesberettiget. Inden de ankom hertil, laa Datteren i Krampetræknin-ger. Kommunen var ikke underrettet om deres Ankomst, og Moderen maatte nu hjælpelos tilbringe flere Timer med hende paa Stationen. En Læge blev hentet og konstaterede, at Pigen led af en svær Hjernebetændelse. Et Par Dage efter døde hun uden at være kommen til Bevidsthed. — Midt i November udvistes en 16aarig Pige fra Pughøj ved Toftlund, fordi hendes Forældre havde tilladt, at hun hjalp en dansk-sindet Nabo, hvis Folk var udviste. Over Hals og Hoved maatte hun nu forlade Hus og Hjem, Forældre og Søsken. En af hendes Brødre havde været, en anden var preussisk Soldat. Da hun grædende og trostesløs kom hjem og fortalte, at hun var udvist, sagde en lidt ældre Søster: „Vær kun ikke forknyt,

Du skal ikke rejse ene. Jeg vil frivillig gaa med dig i Landsforvisningen.“ Af lignende Eksempler kunde der nævnes flere. — Fra Bjerndrup i Stepping Sogn udvistes en gammel Arbejdsmand paa 72 Aar. Hans Husbond havde lovet ham et Hjem paa hans gamle Dage. Nu joges han hjælpelos ud af Landet og maatte tilbringe sine sidste Dage paa en Fattiggaard, fordi denne Husbonde var dansk. — Fra Tyrstrup Sogn udvistes en Arbejderfamilie med 24 Timers Varsel. Paa fire Vogne fortres Mand, Hustru og Born med alt deres Bohave over Grænsen. I flere Timer holdt de ved Toldstedet i Frederikshøj uden at vide, hvor de skulde finde Husly, saa aabnede Fattiggaarden sig for dem! — Saaledes kunde der fortsættes længe.

Denne haarde Fremgangsmaade bidrog ikke mindst til, at Udvisningerne snart tildrog sig Opmærksomhed langt ud over Nordslesvigs Grænser. I Danmark, hvor de vakte levende Uvilje alle Vegne, paatalte Pressen uden Hensyn til Partistandpunkt skarpt den Uret, der ovedes imod fredelige danske Undersaatter. En Indbydelse af den liberale Vælgerforening i Kjøbenhavn til et Møde om Udvisningerne blev fulgt af over 7000 Personer. Efter at flere Talere roligt og værdigt havde paavist den Uret, der ovedes imod danske Undersaatter i Nordslesvig, erklærede Højesteretsadvokat Octavius Hansen til Slut som sidste Taler, at Indbyderne ikke vilde foreslaa en Resolution, men naar de udtalte, at man i Danmark nærede Tillid til, at det tyske Folk vilde komme til Erkjendelse af, at Udvisningerne var en blodig Uret imod den danske Nation, og at man i Danmark nærede levende Medfølelse med

de danske Nordslesvigeres Kamp for deres Nationalitet, ventede de at faa Forsamlingens Tilslutning. Denne Udtalelse blev modtaget med stærkt og udelte Bifald. — Dagen efter afholdt Socialdemokraterne fire store Møder i Hovedstaden for at protestere imod Udvisningerne. Efter Foredrag af 9 socialdemokratiske Rigsdagsmænd vedtoges der en enslydende Resolution, hvori Socialdemokraterne udtalte deres Harme over „den Adfærd, der fra de preussiske Avtoriteters Side udvises mod vore Landsmænd og Standsfæller i Nordslesvig“ samt rettede „en indtrængende Appel til det tyske Folk om at paavirke den preussiske Regering til at øve Retfærdighed i Nordslesvig“. — Andre Kredse satte sig i Spidsen for Indsamlinger til de Udviste og organiserede sig for at skaffe dem, der trængte til Hjælp, Arbejde og Brod.

I Broderlandene rejste der sig en stærk danskvenlig Stemning. Ansete Blade, som „Verdens Gang“, „Göteborgs Handels- og Sjöfarts-Tidning“ og „Aftonbladet“, bragte lange Artikler om Forholdene i Nordslesvig og udtalte sig saa djærvt imod Udvisningerne, at den nordslesvigske Presse ikke kunde gjengive deres Udtalelser. — I Stokholm holdt Dr. Anton Nyström en Række varmt fulte Foredrag om Sonderjylland for Arbejderne. Det kaster et interessant Strejflys over det tyske Diplomatis Virksomhed i Udlandet, at den tyske Gesandt i Sverrig, uden at Foredragsholderen anede det, lod disse Foredrag stenografere og derefter med Stenogrammet som Bilag besværede sig over Dr. Nyström hos den svenske Regering.

Ogsaa Verdenspressen sysselsatte sig snart ind-

gaaende med Tilstandene i Nordslesvig. „L'Independance Belge“, „Times“, „Le Gaulois“, „L'Eclair“, „Novosti“ i Petersborg og mange andre verdenskjendte Blade var alle enige om at bryde Staven over Hr. v. Köllers Regimente og sætte det nordslesvigske Sporgsmaal under Diskussion.

I Tyskland, hvor den liberale Presse kjendte Hr. v. Köllers diktatoriske Lyster og frygtede ham som „kommende Mand“, var Kritikken ligeledes aarvaagen. Mange større Blade sendte Korrespondenter til Nordslesvig, som selvstændig undersøgte Forholdene og paa Grundlag af personlige Iagttagelser skildrede Administrationens Overgreb og haardhjærtede Fremfærd mod værgeløse danske Undersaatter. Og da det snart viste sig, at Handelsforbindelserne mellem de to Lande led føleligt under Udvisningspolitikken, optraadte Handelskamrene ligeledes som skarpe Kritikere af Köllerpolitikken. Af endnu større Betydning var imidlertid de Udtalelser, der fremkom i tyske Tidsskrifter af fremragende og politisk set uafhængige Mænd som Professorerne Hans Delbrück, J. Kaftan og Friedrich Paulsen.

„De sidste Udvisninger i Slesvig raaber til Himlen“, skrev H. Delbrück i „Preussische Jahrbücher“. „Naar man i Fremstillingen af den tyske Historie kommer til den slesvig-holstenske Krig og gad skildre Danskernes Misgjærninger mod den forraadte Broderstamme, saa glipper Rosten, og Ordet dør paa Tungen, thi den pinlige Sandhed lægger sig imellem: det, hvad Danskerne gjorde den Gang, og som da vakte det tyske Folks sædelige Harme, var altsammen Borneleg mod den Vold, hvormed vi nu selv styrer hint Land-

skab. Og endnu værre end den Brutalitet, der nu gjør os til en Vederstyggelighed for hele den dannede Verden, er den Forblindelse, der tror at kunne opnaa varige Resultater i Nationalitetskampen med saadanne Midler. Det er med det nationale Sindelag som med Religionen: bagved de sande Fromme viser sig straks de afskyelige Klerke, Kjætterjægere og Inkvisitionsdommere for i det hellige Navn at udøve deres Skjænselsgjærninger. Saaledes har ogsaa hos os det nationale Sindelag hist og her avlet en national Lidenskabelighed, som, vild og forstokket, tror at burde træde Menneskelighedens Lov under Fodder og tilføjer den nationale Tanke, som den mener at tjene, ubodelig Skade.“

Regeringen indledede senere Disciplinærundersøgelse imod den berømte Historiker paa Grund af denne frimodige Udtalelse, men dette skaffede ham kun stærkere Sympati i hans eget Fædreland. Og da Kaftan og Friedrich Paulsen, begge to som fødte Slesvigere, kort efter erklærede sig helt enige med Delbrück i det, der var Sagens Kjærne: at Preusserne gik meget videre i Nordslesvig, end Danskernes var gaaet i Melleslesvig mellem Krigene, undlod det ikke at gjøre et dybt Indtryk paa alle dem, der endnu huskede, hvor stærkt det danske Regimente i hine Dage var bleven angrebet i Tyskland.

Statsregeringen havde imidlertid forsøgt at forsvare Overpræsident v. Köllers Politik. Sidst i November offentliggjorde det preussiske Indenrigsministerium i denne Hensigt en Redegjørelse for Tilstandene i Nordslesvig i den officieuse af Ministeriet udgivne

„Berliner Correspondenz“. Der rettedes i denne et stærkt Angreb paa de nationale Foreninger. Derpaa hed det videre: Vi staar i Nordslesvig overfor „en af sønderjydske Foreninger aabent i Værk sat Organisering af Indvandringen af Danske. At denne organiserede Indvandring medfører alvorlig Fare for Fordanskning, selv af den tyske Del af Befolkningen i Slesvig, kan der ikke være Tvivl om. Naar den preussiske Statsforvaltning altsaa tager Modforholdsregler, og saa vidt muligt søger at frigjøre sig for Bærerne af den tysk fjendtlige Agitation, opfylder den dermed sin Pligt.“

Denne Fremstilling tog sig meget godt ud paa Papiret, men uheldigvis blev den samme Dag, som den offentliggjordes i Berlin, dementeret i Slesvig af Overpræsident v. Köller under en Samtale med den danske Journalist Henrik Cavling. „Hvilke Love har de danske Tjenestefolk forbrudt?“ spurgte Cavling. „Ingen“, svarede Hr. v. Köller, „men *ved deres Udvisning rammes de fanatiske Frincipaler*“. I god Overensstemmelse dermed erklærede Overpræsidenten i Marts 1899 under Provslanddagens Samling: „Det bebrejdes mig tidt, at jeg udviser uskyldigt Tyende, Folk som ikke er Krakilere. Men jeg siger mig selv, at naar jeg ikke kan komme Agitatorerne til Livs paa anden Vis, maa jeg søge at ramme dem paa denne Maade, om nødvendigt *ruinere* dem, saa at de rejser ud af Landet.“

Først i December Maaned blev der fra dansk Side optaget en nøjagtig Statistik over de indtil da foretagne Udvisninger. Resultatet var, at der ialt var

udvist 305 Personer fra 1. Januar—5. December 1898. Af de Udviste var 73 Tjenestekarle, 52 Tjenestepiger, 14 Haandværkssvende, 18 gifte Landarbejdere, 6 Mejerister, 8 Handelsbetjente, 3 Typografer, 5 Gaardejere, 1 Forvalter, 1 Forpagter, 1 Grosserer og 1 Gjæstgiver. De øvrige var Enker, gifte Koner og Born.

Skjønt denne Statistik var optaget under Angivelse af de Udvistes Navne ved Hjælp af 4—500 danske Tillidsmænd, blev den dog af den officieuse tyske Presse betegnet som urigtig. I Landdagen forsøgte Finansminister v. Miquel endog i Januar 1899 at nedstemme Tallet paa de Udviste til 142 Personer ialt. Men Aaret efter paaviste Hr. v. Köller dette Tals Urigtighed ved at offentliggjøre en Udvisningsstatistik, hvorefter der var udvist 190 Personer i 1898 og 183 Personer i 1899. Samtidig hævdede „Flensb. Nordd. Zeitung“ i større Overensstemmelse med Sandheden, at der var udvist godt 300 Personer i 1898 og omtrent samme Antal i 1899. — Efter Hr. v. Köllers Statistik var der kun udvist ialt 9 Personer af Aabenraa Amt i 1898. Hvor misvisende dette Tal var, fremgik af, at der alene i Aabenraa By var udvist 8 til „Hejmdals“ Personale hørende Personer! De lave Tal i den officielle Statistik hidrørte dels fra, at kun Familiefaderen nævntes, hvor hele Familier udvistes, dels fra, at Folk, som ikke vilde kvittere for Udvisningsordrens Modtagelse, men desuagtet maatte forlade Landet, i Reglen ikke opførtes paa de i Amtsbladet offentliggjorte Lister. *I Virkeligheden er der ialt udvist 800—1000 Personer af Nordslævig fra 1898—1903.* En nøjagtig Statistik har ikke senere kunnet optages fra

dansk Side, fordi Ombytningspolitikken lidt efter lidt afløste Udvisningspolitikken, uden at det i alle Tilfælde var muligt at skjelne mellem Ombytning, Bortjagning af Tjenesten og Udvisning.

Over hele Tyskland herskede der ved Aarets Slutning en stærk Misstemning imod Köllerpolitikken, som gav sig et kraftigt Udslag i Rigsdagen under Finanslovens første Behandling midt i December. Paa Centrums Vegne talte først Fritzen imod Udvisningerne. Derefter rettede Eugen Richter, v. Volmar og Polakken Motty meget hæftige Angreb imod Hr. v. Köllers Politik. Som karakteristisk for Rigsdagens Stemning kan anføres, at end ikke det nationalliberale Parti turde overtage Regeringens Forsvar. Dets Ordfører Bassermann erklærede, at Hr. v. Köllers Fortid ikke var egnet til at vække de besindigere og fornuftigere Partifællers Tillid til hans Politiks Fortræffelighed, saa meget mindre, som mange nationalliberale Industriadrivende i Vesttyskland led store Tab ved Afbrydelsen af Handelsforbindelser med Danmark. Overfor disse Angreb vakte den kjolige Maade, hvorpaa Ministrene Posadowsky og v. Bülow forsvarede Regeringen, megen Opmærksomhed. Da det samtidig bebudedes, at Dr. Barth i Januar Maaned vilde indbringe en Interpellation om Udvisningerne i Landdagen, var Hr. v. Köller straks paa det rene med, at der forinden maatte oparbejdes en stærk dansk-fjendtlig Stemning, hvis hans Politik ikke skulde lide et afgjørende parlamentarisk Nederlag.

Han søgte derfor nu at ophidse Stemningen i tysk-sindede Kredse i Nordslesvig, hvor de slet motiverede

Udvisninger i Førstningen stødte paa megen Uvilje. Det maa til vore tysksindede Medborgeres Ære siges, at ikke blot Hensynet til økonomiske, af en voksende Folkemangel følgende Tab, men i endnu højere Grad saaret Retfærdigheds- og Humanitetsfølelse havde vakt en ret dybt gaaende Misstemning. Der kan anføres mange betegnende Træk, som viser dette. I Mastrup foretog Tyskerne en Indsamling til en Hædersgave til den udviste Optant Gaardejer Hjorth, og paa Listen over Bidragyderne var Amtsforstanderens Navn et af de første. I Hagenbjerg Sogn paa Als indgav tysksindede Beboere et Andragende om at faa Gaardejer Nis Schmidts Udvisningsordre ophævet. I Aabenraa rettede tyske Borgere en Bøn til Hr. v. Köller om at forlænge Fristen for den udviste Fru Carlsen, og i ikke faa Tilfælde tilbød tyske Naboer haardt ramte danske Arbejdsgivere foreløbig Hjælp. En tysk Korrespondent, som gennemkrydsede Nordslesvig og havde mange fortrolige Samtaler med Repræsentanter for den tysksindede Del af Befolkningen, kunde derfor ogsaa skrive til sit Blad: „Det maa eftertrykkelig betones, at det er en kras Urigtighed, naar den officielle Presse med „Nordd. Allgem. Zeitung“ i Spidsen paastaar, at alle Tyskere ved Nordgrænsen billiger Regeringens Kamp. Næsten det modsatte er Tilfældet.

Men Piben fik snart en anden Lyd. Overpræsidenten trak i Snorene, og straks begyndte Landraaderne at optræde som politiske Talere, mens Amtsforstanderne sørgede for Indsendelsen af Takkeadresser, som Hr. v. Köller atter kvitterede for i velvalgte Ord. Den tyske Forening istemte sine Nidviser til den af-

hængige Presses Akkompagnement, og snart optraadte Hs. Excellence i egen høje Person i straalende Fakkelskin paa den nordslesvigske Scene.

Da han ankom til Haderslev den 9. Januar 1899 var Besøget omhyggeligt forberedt. Efter en Kjøretur omkring i Byen blev der afholdt et offentligt Byraadmøde, paa hvilket Borgmesteren i Haderslev i Hr. v. Köllers Nærværelse sagde de stolte Ord: „I begge Bykollegiers Navn udtaler jeg her, at Freden kun vil kunne opnaas ad denne Vej, og naar Deres Excellence en Gang igjen vil komme herop, vil der være stiftet Fred, og det er Dem, vi vil kunne takke for denne Fred.“ — Overpræsidenten svarede: „Naar en strængere Fremfærd for Tiden er bleven nødvendig, haaber jeg, at det kun vil være et forbigaaende Stadium, det vil sige, for saa vidt forbigaaende, som det fører til Fred.“ — Derefter blev den store Dag fejret med Fakkeltog og „Kommers“. Ved Soldet udtalte Raadmand v. Brincken, at By- og Landboere var kommen sammen for at takke Kejseren for den nye Politik. Brygger Fuglsang bragte en særlig Tak for Ordet „Jeg vil skaffe Ro i Nordslesvig“. Hr. v. Köller svarede: „Da Kejseren 1897 spurgte mig, om jeg atter vilde indtræde i Statstjenesten, svarede jeg: Kun hvis Deres Majestæt vil have den Naade at betro mig Forvaltningen af Provinsen Slesvig-Holsten.“ — Han gjentog derefter, at han havde grebet til med fast Haand, fordi han vilde have Ro. Men han vilde ikke udrydde det danske Sprog. Det faldt ikke nogen ind at antaste Befolkningens Sæder og Skikke. Selv beklagede han, at han ikke kunde Dansk. Han vilde nu

meddele Kejseren, hvor ypperlig Stemningen var i Nordslesvig. Dagen efter drog Overpræsidenten vesterpaa med Smaabanen. Der var bygget Æresporte ved Stationerne, hvor indvandrede Nybyggere, anførte af Egnens Embedsmænd, efter Tilsigelse havde givet Møde i deres Søndagsstads. Om Aftenen tog han tilbage til Slesvig. I de følgende Dage indeholdt den regeringsvenlige Presse lange Beretninger om „den sande Stemning“ i Nordslesvig, og fra nu af bearbejdede Hr. v. Köller flittigt den offentlige Mening i Tyskland ved Hjælp af Adresser, Breve m. m., som meget passende strømmede ind til Hs. Excellence fra alle Egne af Nordslesvig. Virkningerne udeblev ikke.

Ved Landdagens Sammentræden havde Dr. Barth indbragt en Interpellation om Udvisningerne. Huset var stærkt besat, da han den 25. Januar fik Ordet for at begrunde den. Efter Aftale havde de nordslesvigske Landdagsmænd ikke meldt sig til Ordet, fordi det frisindede Parti ønskede at behandle Sagen som et indre preussisk Anliggende. Senere skulde de nordslesvigske Synspunkter fremsættes i Rigsdagen, hvor Stillingen var heldigere, fordi Flertallet misbilligede, hvad der var sket. Ved en af Finansminister v. Miquel som dreven Parlamentariker i Scene sat snild taktisk Manøvre lykkedes det til Dels at lukke Munden paa Oppositionen i Landdagen. Efter at Dr. Barth under skarp Betoning af Statens Integritet havde rettet et hvast Angreb paa Köllerpolitikken, tog Indenrigsminister v. d. Recke Ordet for at forsvare den. Han halverede først Tallene paa de Udviste og rettede derpaa et voldsomt Angreb imod Danskerne ved at an-

fore løsrevne „Ytringer af Landdagsmand Hanssen“, uden at sige, naar og hvor de var faldne. Derefter talte to Ministre og tre Tilhængere af Regeringspolitikken i uafbrudt Rækkefølge, inden Oppositionens næste Taler, Advokat Munckel, fik Lejlighed til at understøtte Dr. Barth. Først henimod Aften lykkedes det ved en frisindet Kollegas Velvilje H. P. Hanssen at komme til Orde for at tilbagevise de værste af de mange ondsindede Angreb, der i Dagens Løb var haget ned paa den danske Befolkning i Nordslesvig og især paa ham. Derpaa blev Debatten sluttet, inden Eugen Richter, Centrums Ordfører Strombeck og andre Modstandere af Voldsregimentet kunde rykke Dr. Barth til Undsætning. Men Hr. v. Miquels Glæde over denne velforte Parade var kun kortvarig. Dagen efter blev der truffet faste Aftaler om Sagens Forhandling i Rigsdagen. Alle Afskygninger af Oppositionen fra Liebknecht til Dr. Lieber tilsagde straks, harmfulde over Behandlingen i Landdagen, Gustav Johannsen deres Støtte. Professor Hänel, Kiel, tilbød uden Opfordring at affatte Interpellationen i en Form, som vilde tillade et vidtgaaende Ordskifte om alle Udslag af Tvangspolitikken i Nordslesvig. Socialdemokraterne stillede beredvillig 50 Stemmer til Raadighed til dens Understøttelse, og den 16. Februar stod den allerede paa Dagsordenen. Rigskansleren nægtede at besvare Forespørgslen under Henvisning til, at Udvisningerne var et indre preussisk Anliggende, men Fler-tallet vedtog at fortsætte Forhandlingerne. Forbundsraadet trak sig derpaa demonstrativt tilbage, mens Gustav Johannsen, som lige havde rejst sig fra et

langvarigt Sygeleje, besteg Talerstolen. Det var sidste Gang, Johannsen talte i Berlin, men det blev den bedste Dag, han har haft som Parlamentariker. Det lykkedes ham at indlede et Ordskifte, som varede i samfulde tre Dage, og under hvilket en Mængde fremragende Talere, som Hänel, Liebknecht, Dr. Lieber, Lenzmann, Munckel, samt Repræsentanter for Welferne og Polakkerne underkastede Köllerpolitikken en sønderlemmende Kritik, mens Forsvaret under Regeringens Fraværelse var yderst mat. Da Debatten sluttedes tredje Dags Aften havde det tyske Folks Flertal fældet en tilintetgjørende Dom over Udvisningerne og de dermed i Forbindelse staaende Tvangsforholdsregler. Et Par Maaneder senere begyndte Udvisningerne allerede at blive sjældnere, og ved Aarets Slutning fremhævede den officiose Presse som en glædelig Kjendsgjærning, at der kun var udvist ca. 100 Personer fra 1. Juli—31. Decbr. imod ca. 200 Personer fra 1. Januar—30. Juni 1899.

Hr. v. Köller vilde kun ramme de fanatiske Principaler, men Masseudvisningerne affodte snart en meget følelig Folkemangel. Før Aaret var omme, var Lønnen for Tjenestekarle og Malkepiger paaviselig steget med 20.—25 pCt. Denne Stigning ramte selvfølgelig danske og tyske Landmænd i Flæng. Og nu skete der noget mærkeligt. Den 7. Oktober 1899 afholdt den tyske statsunderstøttede Landboforening for Tønder Amt sin aarlige Generalforsamling. Der skulde forhandles om et vigtigt Spørgsmaal: Oprettelsen af et Folkemarked i Tønder. De fleste af Omegnens tyske Landmænd havde givet Møde. Alle var enige om, at

der maatte gjøres noget for at afhjælpe den herskende Folkemangel. Om det saa var Landraaden, som efter Indbydelse deltog i Mødet, anbefalede han Oprettelsen af et Folkemarked, og Forslaget blev derpaa vedtaget med en lille Ændring. Endvidere vedtog Foreningen at indrykke Kundgjørelser i „Ribe Stiftstidende“, for paa den Maade atter at drage kongerigske Tjenestefolk til Nordslesvig! Og alt dette knap tre Fjerdingaar efter at den preussiske Indenrigsminister højtideligt havde talt om „en af de sonderjydske Foreninger i Danmark af politiske Grunde organiseret Indvandring af dansk Tyende“, som nødvendiggjorde Udvisningerne, og „Den tyske Forening for Nordslesvig“ i et paa 3000 tyske Nordslesvigeres Vegne efter Hr. v. Köllers Opfordring indsendt Andragende til Landdagen havde paastaet: „Agitationen finder en meget væsentlig Understøttelse — — — af en talrig for det meste planmæssig drevet Indvandring af danske Undersaatter i det nordlige Slesvig. — — — Derfor finder Udvisningen af danske Undersaatter livlig og hensynsløs Tilslutning hos hele den tysksindede Befolkning i Nordslesvig.“¹⁾

Paa dette Tidspunkt var Ombytningspolitikken allerede begyndt, og nu gav Tønderegnens tyske Landmænd den et saa kraftigt Stød fremad, at den hurtigt trængte Udvisningspolitikken tilbage. Dr. Mauve havde

¹⁾ Finansminister v. Miquel gjorde den samme Opfattelse gjældende, da han den 27. Juni i en Samtale med Henrik Cavling erklærede: „Danske kan uforstyrret leve i Tyskland, men et indforskrevet Agitationsmiddel forlanger vi bortvist“.

som bekjendt anbefalet den betingede Udvisning. Den var bleven forsøgt enkelte Steder i Aarets Løb, især hvor Amtsforstageren selv manglede en Karl eller en Pige. De Udviste fik da Lov til at blive i Landet, naar de tog Tjeneste hos ham eller hos en anden god Tysker. Men Politimyndighederne havde sjældent haft Held med sig, thi de anviste Pladser havde i Reglen en lille Hage af anden Art. Fra nu af begyndte Amtsforstagerne imidlertid at indlede Forhandlinger med de „fanatiske Principaler“ efter det af Dr. Mauve i Østerlindet givne Eksempel. „Hvis De holder Dem borte fra danske Forsamlinger, — hvis De træder ud af de danske Foreninger, — hvis De tager Deres Søn hjem fra Højskolen, — hvis De afsiger Deres danske Avis, — hvis, hvis, hvis,“ hed det snart paa alle Politikontorer, „saa kan De godt beholde Deres Tjenestefolk, ellers maa de bort.“ Dette var en bedre Mading. I Vaar eller Høst, naar Travlheden var stor, var det ikke let at faa Arbejdet gjort, og adskillige lod sig derfor lokke til at gaa paa Akkord med Uretten. Men de „Resultater“, Politimyndighederne saaledes opnaaede, var i Reglen af rent forbigaaende Art. Der vil senere blive Lejlighed til at skildre Ombytningspolitikens Indflydelse paa Foreningslivet. I denne Forbindelse er det nok at paapege dens Virkninger i to andre Retninger. Den afløste for det første Masseudvisningerne. Det hændte vel ogsaa senere, som f. Eks. i Kjøbenhavn, at en enkelt By i en særlig Anledning blev stærkt hærget af Udvisninger, men i det store og hele har der efter Nytaar 1900 kun været Tale om enkelte og spredte Udvisninger af danske Arbejdere og Tjeneste-

folk. Ombytningspolitikken svækkede dernæst i høj Grad Forvaltningsemedsmændenes Anseelse. Det uværdige Prangeri om danske Tjenestefolk og borgerlige Rettigheder, som den affødte, blev hurtigt Gjenstand for Befolkningens Latter og Spot, og den endte derfor ogsaa i den bare Ynkelihood.

Fra Slesvig, hvor man havde begyndt Udvisningspolitikken paa egen Haand, var der hurtigt bleven givet Signal til Tilbageetoget; om efter Ordre fra Berlin, vides ikke. I Førstningen kunde Amtsforstanderne gaa frem paa egen Haand. Hvor formløst det skete er paavist. Ved en Anordning af April 1899 fritog Regeringen imidlertid de stedlige Politimyndigheder for at indsende Beretninger om Udvisninger til Overpræsidenten. Ansaret lagdes nu paa Landraaderne, hvem det paa lagdes at angive Grunde for hver enkelt Udvisning. Det var ikke længere nok at anføre „lästig gefallen“ som Grund. Tvertimod maatte den virkelige Grund angives. Foretoges Udvisningen for at ramme den Udvestes Arbejdsgiver, paalagdes det Landraaden at indberette, i hvilken agitatorisk Handling Vedkommende havde gjort sig skyldig.

Senere blev der ud paa Sommeren 1903, kort efter Kejser Wilhelms Besøg i Kjøbenhavn og vel til Dels under Indflydelse af den Tilnærmelse, der dermed havde fundet Sted mellem de to Nabofolk, udstedt en Anordning af det preussiske Indenrigsministerium, hvorved det paalagdes Landraaderne at indhente Regeringens Samtykke, inden der foretoges politiske Udvisninger. Dermed var Udvisningspolitikken selvfølgelig endnu ikke standset. Men med denne Anordning ind-

førtes der atter normale Tilstande, idet Udvisningsretten fra da af ikke er bleven haandhævet strengere, end Tilfældet har været, for Köllerpolitikken begyndte.

I det hele er der foretaget henved 200 Udvisninger fra Efteraaret 1899 til Efteraaret 1903 imod over 700 Udvisninger i Köllerpolitikkens første Aar.

IV.

„Hele den saakaldte Masseudvisning er kun et Prøveforsøg“, sagde Hr. v. Köller i Efteraaret 1898, „først naar jeg har iagttaget Virkningerne, vil jeg træffe mine videre Dispositioner.“ — Prøven faldt daarligt ud. Overpræsidenten traf derfor hurtigt andre Dispositioner, og snart traadte *Optantspørgsmaalet* i Forgrunden under den politiske Kamp.

Efter den officielle Statistik var der, i Aarene før Köllerpolitikken begyndte, følgende Antal danske Undersaatter i Nordslesvig:

	1896	1897	1898
Haderslev Amt . . .	10,002	10,644	10,704
Sønderborg Amt . .	2,792	3,018	3,081
Aabenraa Amt . . .	2,592	2,514	2,395
Tønder Amt	3,205	3,017	3,065
Flensborg Amt . . .	475	474	440
	19,066	19,667	19,685

Hvor mange af disse danske Undersaatter, der var indvandrede fra Kongeriget, og hvor mange der som Optanter, henholdsvis Optantbørn var indfødte

Nordslesvigere, er aldrig bleven nøjagtig opredet. Landraad v. Tschirschnitz har dog konstateret, at der ved Udgangen af Aaret 1898 opholdt sig ialt 468 „fra Danmark indvandrede Udlændige, for det meste Tjenestefolk og Handelsbetjente“ i Sønderborg Amt. Hvis Forholdet har været det samme i de andre Amter, har der paa dette Tidspunkt ialt kun opholdt sig 2,500 indvandrede danske Undersaatter i Nordslesvig. Men i Virkeligheden har der sikkert været forholdsvis flere Tjenestefolk fra Kongeriget i Haderslev Amt, hvor Udvandringen vedblev længere, og Folkemanglen var større. H. P. Hanssen er derfor sikkert kommen Sandheden saa nær som muligt, da han 1901 i Landdagen efter en anden Beregning hævdede, at der var 3—4000 indvandrede danske Undersaatter, men henved 4000 Optanter og 10—12,000 Optantbørn i Nordslesvig i 1898. I hvert Fald har man ogsaa fra tysk Side betragtet denne Opgjørelse som den bedste, der foreligger.

Hr. v. Köller havde straks godkendt Optanternes Særstilling. Da Cavling under den før omtalte Samtale spurgte, om han vilde udvise Optanter i større Maalestok, svarede han „Nej, det kan jeg overhovedet ikke, naar de ikke har brudt Lovene“. Dermed har han vel tænkt paa Fredstraktaten og Aabenraa-Konventionen¹⁾. Den samme Opfattelse gjorde Landraad v. Tschirschnitz i Sønderborg nogle Uger senere gjældende i en af Overpræsidenten inspireret Kundgjørelse, som senere vil blive omtalt. Men skjønt Administra-

¹⁾ Slutningsprotokollen V a. 1.

tionen saaledes vedkjendte sig, at Optanterne ikke kunde benyttes som Straffemidler, men kun udvises, naar der i det enkelte Tilfælde forelaa personlige Grunde, forefaldt der dog inden ret længe Udvisninger af Optanter. Ligesom Ulven, der fandt, at Lammet plumrede Vandet, skjønt det drak af Bækken længere nede, har Magthaverne altid haft let ved at finde Grunde, naar det gjaldt om at retfærdiggjøre deres Overgreb. Betegnende i denne Henseende er Udvisningen af Bohnfeldt, Haderslev.

Kreaturhandler Fr. Bohnfeldt blev udvist den 16. November 1898. Udvisningen ramte ham meget haardt. Han blev økonomisk ruineret, jaget bort fra Hus og Hjem, Hustru og 7 Børn. Hans Venner bad Landraaden om at tage Udvisningsordren tilbage, fordi Bohnfeldt ikke blot var en dygtig, hæderlig og retskaffen Forretningsmand, men tillige en rolig og besindig Mand, som aldrig havde befattet sig med Politik. „Det ved jeg“, svarede Dr. Mauve i Vidners Nærværelse, „men hans Udvisning rammer mange andre, og derfor maa den opretholdes.“ Bohnfeldt overgav derefter sin Sag til Justitsraad Munckel, en af Tysklands mest ansete Advokater, og da Udlændinge ikke kan rejse Sag imod den preussiske Administration, bad Munckel Overpræsident v. Köller om Angivelse af *Grundene* til Bohnfeldts Udvisning, for at han derved kunde blive sat i Stand til at modbevise dem. Derpaa fik Bohnfeldt følgende Svar fra Overpræsidenten:

Landraaden i Haderslev, som er bleven spurgt om Grundene til Deres Udvisning, har meddelt følgende:

1. Efter at De allerede ved Valget i 1893 havde agi-

teret for den dansksindede Rigsdagsmand, ja endog truet en Smed med, at han vilde miste sit Brød, hvis han stemte tysk, har De atter i Aar, skjønt De er Udlænding, agiteret for den danske Rigsdagsmands Valg og overtalt en Gjæstgiver, der tidligere har stemt tysk, til at stemme paa den danske Kandidat. De har saaledes, skjønt Valgene til Rigsdagen slet ikke angaar Dem som Udlænding, paa agitatorisk Maade blandet Dem i tyske Anliggender

2. I Aar i August har De deltaget i en Fest, som den danske Landboforening afholdt i Sverdrup ved Haderslev Fjord, og ved hvilken der af forskjellige Personer blev holdt politiske Taler og sunget Sange om Nordslesvigs Gjenforening med Danmark. Ved Festens Slutning udbragte en af Deltagerne en Skaal for Danmark og angreb med Vold den overvaagende Gendarm. De har altsaa som Udlænding overværet politiske Agitationsfester.
3. De har paa demonstrativ Maade ladet Deres Hus male rødt og hvidt, det vil sige med de danske Farver.
4. De har forbudt Deres Børn at deltage i politiske Fester.
5. Deres Hustru har forbudt en besøgende Dame at tale Tysk i Deres Gjæstgiveri.

Det lykkedes nu Bohnfeldt at godtgjøre, at disse Grunde ikke holdt Stik. Han havde ikke deltaget i Landboforeningens Lystrejse, Foreningen var den Gang en upolitisk Forening, og der var overhovedet slet ikke anvendt Vold mod nogen Gendarm. Hans Hus var opført af røde Teglsten og graa Cementpuds paa stedbrugelig Maade. Børnene havde deltaget i de officielle tysk-politiske Skolefester. Deres Afgangsbeviser fra Skolen betegnede deres Opførsel som „udmærket god“. Fru Bohnfeldt havde ganske vist bedt en fremmed

Dame om at tale Dansk, men kun fordi hun ikke forstod Tysk. Tilbage var derefter kun Beskyldningen for som Udlænding at have øvet Indflydelse paa Valget. Og efter at have faaet oplyst, hvem det var, han skulde have indvirket paa, erklærede de paagjældende Personer, Gjæstgiver Thede og Smedemester Biedermann, under Eds Tilbud, at denne Beskyldning savnede enhver Grund. Den sidste tilføjede endog, at han allerede havde erklæret dette som Svar paa en Forespørgsel af Gendarmeri-Overvagtimester Günther fjorten Dage før Bohnfeldts Udvisning. Ydermere afgav et større Antal tyske Borgere, deriblandt flere Embedsmænd, en skriftlig Erklæring om, at Bohnfeldt aldrig havde taget Del i politiske Agitationer, men var dem personlig bekendt som en solid og redelig Mand, hvortil de fojede en Bøn om, at han maatte tage tilbage til sit Hjem. Desuagtet opretholdt Hr. v. Köller imidlertid Udvisningsordren, og Indenrigsministeren stadfæstede denne Afgjørelse, da Sagen naaede til ham i sidste Instans, med den karakteristiske Tilføjelse:

„Der kan ikke tillægges de af Smedemester Biedermann og Gjæstgiver Thede afgivne Erklæringer noget Værd, især da de ikke er bindende og ikke har den retslige Betydning af en i Stedet for Edsaflægelse given Forsikring“

endda det var Ministeren, der hindrede de to Mænd i at edfæste det Vidnesbyrd, de under Eds Tilbud havde aflagt og ladet protokollere af en Notar! Kort efter døde Bohnfeldt i Landflygtighed.

(Fortsættes.)

De danske Aarsmøder i Aabenraa 1902 og 1903.

Af Thade Petersen.

Tidligere maatte de nationale Foreninger i Nordslesvig paa det omhyggeligste undgaa alt, hvad der endog blot havde Skin af Samvirken eller Forbindelse med hinanden. I den prøjsiske Foreningslovs § 8 var det nemlig forbudt Foreninger, „der agter paa Møder at drofte politiske Genstande“, at træde i Forbindelse med hinanden til Opnaaelse af fælles Formaal. Efter at dette Forbud var bleven hævet, var der intet i Vejen for, at Vælgerforeningens, Sprogforeningens og Skoleforeningens Generalforsamlinger kunde afholdes paa samme Tid og Sted og samles inden for en fælles Ramme. Dette skete første Gang i Sommeren 1902. Der kom derved et nyt og betydningsfuldt Led ind i det danske Foreningsliv i Nordslesvig.

Den 27. og 28. Juli det nævnte Aar afholdtes for første Gang, i Form af et Delegeretmøde, et dansk Aarsmøde, hvortil der var indbudt Mænd fra alle Egne af Nordslesvig, deriblandt rigelig Hundrede af de tre Foreningers Tillidsmænd foruden Medlemmerne af deres Bestyrelser og Tilsynsraad og flere andre. Mødet

fandt Sted paa det Sprogforeningen tilhørende „Folkeshjem“ i Aabenraa. I Forbindelse med det og inden for dets Ramme var det, at de tre Generalforsamlinger afholdtes. Hvad der her meddeltes om deres Virksomhed i 1901, er allerede i det væsentlige meddelt i Søndj. Aarb. 1902 S. 318.

Det andet Møde af denne Art fandt Sted den 7. og 8. Juni 1903.

Aarsmodet 1902.

Modet aabnedes lidt for Kl. 2 om Eftermiddagen Søndag den 27. Juli. Det var besøgt af omtrent 200 Mænd fra alle Egne af Nordslesvig. Efter en Indledningstale af Landdagsmand H. P. Hanssen, Aabenraa, afholdtes Sprogforeningens og umiddelbart derefter Skoleforeningens Generalforsamling. Ved et derpaa følgende *offentligt politisk Møde*, der ogsaa overværedes af Kvinder, holdt Redaktør Jessen, Flensborg, et Foredrag om vor politiske Stilling, hvori han hævdede, at vi fører vor Kamp selv, uden at søge politisk Støtte hverken Nord eller Syd fra.

Om Aftenen fandt der ved en ny offentlig tvangfri Sammenkomst en rig Tankeudveksling Sted gennem Smaataler.

Næste Dag, d. 28., begyndte med Vælgerforeningens Generalforsamling. Efter at Aarsberetning og Regnskab var aflagt og de sædvanlige Valg foretaget, indledede Landdagsmand H. P. Hanssen, Aabenraa, en Forhandling om *de politiske Valg*, der forestod i 1903. Saa vel i Indledningsforedraget, som under den paafølgende livlige Drøftelse, hvor der fremdroges en rig

Mængde af Erfaringer fra det for rigelig 4 Maaneder siden stedfundne Rigsdagsvalg i 1. Valgkreds, fremhævedes stærkt Betydningen af den personlige Agitation. Der nedsattes Agitationsudvalg i de forskellige Amter til Støtte for Vælgerforeningens Bestyrelse i Valgtiden. Desuden fremsattes Tanken om at ansætte Rejseagenter i Valgtiden. Man maatte søge mere end hidtil at faa Indre Missions Venner med til Valgene. I samme Grad som de støttede de nationale Bestræbelser, kunde der ydes dem Støtte ved kirkelige Valg. Ligeledes drøftedes Forholdet til Socialdemokratiet.

Efter Middagspausen indlededes — ligeledes af Landdagsmand H. P. Hanssen — en Drøftelse af Emnet: *Vort Aarsmøde*, under hvilken der viste sig stærk Stemning for at fortsætte med et lignende Møde ad Aare. Det skulde holdes i Slutningen af Maj eller Begyndelsen af Juni. Sted saa vel som Dagsorden skulde fastsættes af Bestyrelserne for de nationale Foreninger i Forbindelse med de parlamentariske Repræsentanter. De Delegerede til Mødet skulde vælges af de nationale Foreningers Tillidsmænd sognevis. Selvskrevne til det var desuden Medlemmerne af disse Foreningers Bestyrelser og Tilsynsraad, de danske Parlamentarikere, Kredsagsmænd, event. Provinslanddagsmænd og en Repræsentant for hvert dansk Blad.

En særdeles livlig Forhandling indlededes derpaa af Landdagsmand Julius Nielsen, Damager, om *Tilvejebringelsen af Midler til nationale Formaal*. Taleren anbefalede stærkt Dannelsen af et stort Fond (et Jernfond), angav Formaal, det skulde bruges til, og Midler

ved hvilke det kunde skaffes til Veje. Tanken fandt almindelig Tilslutning. Der vedtoges en Resolution, i hvilken Vælgerforeningens Bestyrelse opfordredes til at gøre Skridt til Tilvejebringelsen af større Midler, og paa en fremlagt Liste tegnede en Del af de tilstedeværende sig straks for Bidrag til Fondet til et Beløb af tilsammen omtrent 3000 Mark, som de lovede at bringe med til næste Aarsmøde. Gaardejer J. N. H. Skrumager, Københoved, holdt endnu Foredrag om *Rejsningen af Forsamlingshuse* og Tobaksfabrikant M. Andresen, Aabenraa, om *Tilgangen af ny Medlemmer til vore nationale Foreninger*, hvorefter Modet sluttedes Kl. 5 om Eftermiddagen.

Aarsmødet 1903.

Saa der paa Aarsmødet 1902 hyppig tilbage paa det Valg, der for rigelig et Fjerdingaar siden var foretaget til Udfyldning af de ved Gustav Johannsens Død ledigblevne Pladser i den tyske Rigsdag og Landdag, saa fik det andet danske Aarsmøde i Modsætning dertil en udelukkende fremadskuende Karakter. Det afholdtes nemlig — ligeledes paa „Folkehjem“ i Aabenraa — den 7. og 8. Juni, kun en Uges Tid før det almindelige Rigsdagsvalg, og faldt derved ganske naturligt ind som et Led i Agitationen for dette og kom for en stor Del til at sysselsætte sig med det.

Det begyndte lige som det i Fjor med *Sprogforeningens Generalforsamling*. Den havde fra 1. Jan. til 31. December 1902 haft en Fragang af 222 Medlemmer, deraf 45 ved Dødsfald, og en Tilgang af 183. Der var saaledes tabt 39 og hele Antallet derved

gaaet ned til 2438. Fra den 1. Januar til 7. Juni 1903 var der imidlertid kun udmeldt 19, deraf 14 ved Dødsfald, og indmeldt 113, saa at Medlemsantallet atter var steget med 94 og derved naaet op til 2532 mod 2500 ved Generalforsamlingen i Fjor.

Medlemsantallet havde efter den ved et stort Antal Politibøder foranledigede indgaaende Revision af Medlemslisterne vist sig at være:

den 1. Juli 1900	2258
„ 1. Jan. 1901	2441
„ 1. Juli „	2497
„ 1. Jan. 1902	2477
„ 1. Juli „	2474
„ 1. Jan. 1903	2438
„ 7. Jun. „	2532

Der var i Forretningsaaet udsendt ialt 12,407 Bøger — deraf 8856 til Uddeling, Resten til Indlemmelse i Bogsamlingerne — og desuden 3360 Billeder af Gustav Johannsen. Indtægten havde været 15,384 Mark 80 Pg., Udgiften 15,556 Mark 34 Pg. Gælden var nu omtrent betalt.

I de sidste 10 Aar havde Indtægten været følgende:

1893	3,806 Mk. 57 Pg.
1894	4,395 „ 06 „
1895	4,130 „ 57 „
1896	5,432 „ 76 „
1897	6,655 „ 36 „
1898	6,535 „ 16 „
1899	7,925 „ 33 „
1900	8,525 „ 88 „
1901	8,697 „ 74 „
1902	15,384 „ 80 „

Skoleforeningens Generalforsamling fandt Sted efter et kort Ophold. Dens Medlemsantal var i Forretningsaaret gaaet ned med 185 og udgjorde den 1. Januar omtrent 3800. Siden den Tid var der nogen Fremgang igen. Dens Virksomhed havde været lidt mere omfattende end før, idet den havde støttet 239 unge Nord-slesvigere til Besøg paa danske Skoler mod 225 i Fjor. Indtægterne havde været 22,198 Mark 93 Pg., deraf 6,505 Mk. ved Medlemsbidrag og frivillige mindre Bidrag fra Kredsene, og over 15,000 Mk. ved større frivillige Bidrag og Gaver. Foreningens Regnskabsbog, en Ind- og Udmeldelsesprotokol og de indkomne Bidragslister for 1902 blev i April det nævnte Aar beslaglagte af Myndighederne. 9 Tillidsmænd idømtes Politibøder for ulovlig Kollekt. De to af dem betalte desværre Boderne straks, de 7 gjorde derimod Indsigelse imod dem og blev frikendte, eller Sagerne imod dem blev standsede af Mangel paa Bevis. Der valgtes et Tilsynsraad bestaaende af 9 Medlemmer og foretoges en tilsvarende Ændring i Vedtægterne.

Ved et *offentligt Møde*, der fandt Sted Kl. 5, og hvor der lige som i Fjor var Kvinder til Stede, holdt Rigsdagsmand Jessen, Flensborg, et Foredrag om „Vor Taktik“ og Rigsdagskandidaten for 2. Valgkreds, Tobaksfabrikant M. Andresen, Aabenraa, om Tvangs-politikken.

Om Aftenen fandt en tvangfri Sammenkomst Sted, hvor der holdtes en Mængde Smaataler, næsten alle med Henblik paa det forestaaende Valg.

Efter en lille Morgenudflugt begyndtes der næste Dag, den 8. Juni, med *Vælgerforeningens General-*

forsamling. Af dens Medlemmer var der i 1902 udmeldt 204, deraf 40 ved Dodsald. Derimod var der indmeldt 376, hvilket giver en Tilgang af 172, den største i Køllerpolitikens Tid. Foreningens Medlemsantal var derved naaet op til 3078. Der var i Aarets Løb dannet 5 ny Medlemskredse. Indtægten havde været 5,040 Mark 91 Pg. og Udgiften 4,211 Mark 5 Pg., der hovedsagelig var anvendt i Valgøjemed.

Hver af de tre Foreninger havde for kort Tid siden modtaget en Gave paa 1000 Mk., Sprogforeningen af Gaardejer P. H. Petersen, Visbjærg, Skoleforeningen og Vælgerforeningen af en anden — unavngiven — nordslesvigsk Bonde.

Landdagsmand *H. P. Hanssen*, Aabenraa, indledede nu en Forhandling om *de forestaaende Valg*. Resultatet af den blev, at det vedtoges foruden Vælgerforeningens Valgopraab at udstede særlige Opraab for hver Valgkreds, underskrevne af der boende kendte Mænd. Desuden vedtoges følgende Resolution vedrørende Stillingen til Indre Missions Venner:

„I de Sogne, hvor Indre Mission holder paa vort Modersmaal og vort fælles Aandsliv, maa der gives dem Adkomst til passende Repræsentation i de kirkelige Kollegier.“

En af Landdagsmand *Julius Nielsen*, Damager, indledet Forhandling om *Love for Jernfondet*, der til at begynde med var 5600 Mark stort, førte til Vedtagelsen af følgende Love:

A. Tilvejebringelse af Midler.

§ 1.

- 1) Frivillige Gaver.
- 2) Der kan af Vælgerforeningens Medlemmer ydes et aarligt ekstra Kontingent, ikke under 50 Pg.
- 3) Naar der ved politiske Møder opkræves Entrée, falder Overskuddet til Jernfondet.
- 4) Naar der ved private Sammenkomster foretages Indsamlinger til Vælgerforeningen, gaar det Indkomne til Jernfondet.

B. Anbringelse af Midlerne.

§ 2.

De indkomne Midler anbringes i absolut sikre, paa Ihændeleveren lydende Statspapirer og deponeres ved en indenlandsk eller udenlandsk Bank. Bestyrelsen af Fondet tager nærmere Bestemmelse herom. Der kan kun disponeres over Depoterne ved Disposition af Bestyrelsen, der fatter Beslutning herom med fuld Stemmeflerhed.

C. Anvendelse af Midlerne.

§ 3.

I de første fire Aar udbetales intet. Indtægten samt Renten tilskrives Kapitalen. Efter den Tids Forløb vedbliver Indtægter at tilskrives Kapitalen, mens Renten af Kapitalen anvendes i følgende Øjemed:

Understøttelse ydes:

- 1) Til staaende Retslshjælp;
- 2) Til Forsamlingshuse;
- 3) Til Valgarbejde;
- 4) Til Videreuddannelse af begavede unge Mænd og Kvinder paa Studiets, Landvæsenets, Handels og Haandværkets Omraade.

D. Bestyrelsen.

§ 4.

Bestyrelsen bestaar af 7 Medlemmer, der vælges af Vælgerforeningens Bestyrelse og Tilsynsraad. Den vælger af sin Midte et Forretningsudvalg bestaaende af en Formand, en Næstformand og endnu et Medlem, og fastsætter et Regulativ for Forretningsgangen.

§ 5.

Bestyrelsen fatter sine Beslutninger ved fuld Stemmeferhed. Mindst 5 Medlemmer maa være tilstede for at kunne fatte gyldige Beslutninger.

Der ansættes en lønnet Forretningsfører, der vælges af Bestyrelsen.

Forretningsudvalget har Tilsyn med Forretningsførelsen, har at foretage Revision af Bøger, Kasse etc. og at forelægge Aarsregnskabet for den samlede Bestyrelse, der igen forelægger det for Vælgerforeningens Bestyrelse og Tilsynsraad.

§ 6.

Forslag om Lovforandringer behandles af Vælgerforeningens og Jernfondets samlede Bestyrelse og Tilsynsraad og kan kun vedtages med mindst $\frac{2}{3}$ Stemmeferhed. Naar ved Behandling af Forslag om Lovforandringer ikke mindst $\frac{3}{4}$ af Medlemmerne er til Stede, indvarsles til et nyt Møde, hvor da Beslutning fattes med $\frac{2}{3}$ Stemmeferhed uden Hensyn til de Mødtes Antal.

Efter en af Landdagsmand H. P. Hanssen indledet Forhandling om *Stillingen ved Omvalg* i 2. og 4. Valgkreds vedtoges følgende Resolution:

„Idet Vælgerforeningen fastholder sit gamle Standpunkt over for Omvalgene og erklærer Deltagelsen for en frivillig Sag, forventer den, at ingen dansk Mand ved mulige Omvalg vil stemme paa Repræsentanter, som ikke har udtalt sig klart, utvetydigt og bestemt imod Küllerpolitikken og den dermed i Forbindelse staaende Tvangsgermanisering i Nordslesvig.“

Med Hensyn til det til Efteraaret stedfindende *Landdagsvalg* godkendtes og vedtoges følgende af Landdagsmand H. P. Hanssen foreslaede Grundsætninger:

- 1) Valgmandsvalgene maa forberedes i god Tid.
- 2) Saasart Valgdistrikterne er fastsatte og bekendtgjorte, bor Vælgerforeningens Tillidsmænd i hvert

enkelt Urvalgdistrikt træde sammen og danne et lokalt Valgudvalg, som supplerer sig selv med dertil egnede Mænd indenfor Distriktet.

Valgudvalget vælger af sin Midte en Formand, som straks underretter Vælgerforeningens Sekretær om sit Valg, for at Brevvekslingen derefter i Valgtiden kan føres med ham.

4) Valgudvalget maa paa et eller flere Møder underkaste Valglisterne et grundigt Eftersyn og i rette Tid sørge for, at Unøjagtigheder og Urigtigheder afhjælpes.

5) Valgudvalget maa sørge for, at der i god Tid opstilles danske Valgmænd i alle Klasser, og at hver dansk Vælger i Distriktet underrettes om, hvem der er opstillet i den Klasse, han tilhører.

6) I Valgdistrikter, hvor Socialdemokraternes Deltagelse i Valget er af Betydning, bør der ved Opstillingen af Valgmænd tages Hensyn dertil.“

Efter at det endnu var vedtaget, at Aarsmødet 1904 skulde afholdes i Sønderborg, sluttedes dette 2. danske Aarsmøde omtrent Kl. 5 om Eftermiddagen.

Indhold.

Gudmund Schütte: Den irske Nationalitetsbevægelse	Side 1—39
Dr. Josef Gruber: Den økonomiske Udvikling hos Tjekkere og Tyskere i Bøhmen	„ 40—62
C. Nyrop: Sankt Knudsgildet i Flensborg	„ 63—107
J. Lindbæk: Oversigt over historisk Litteratur fra Aarene 1896—1900 vedrørende Sønderjylland	„ 108—157
To nationalkulturelle Tidsskrifter	„ 158—160
L. S. Hansen: Mine Oplevelser i Olderup i den nærmeste Tid efter Dannevirkes Rømning den 5. Februar 1864	„ 161—195
Thade Petersen: Rømø. Et Bidrag til Øens Historie og Beskrivelse	„ 196—253
H. P. Hanssen-Nørremølle: Köllerpolitikken	„ 254—300
Thade Petersen: De danske Aarsmøder i Aabenraa 1902 og 1903	„ 301—310
Dagshistorie 1902. Tildragelser vedrørende Nordslesvig, optegnede efter Tidsfølgen	„ 311—316

Dagshistorie 1902.

Tildragelser vedrørende Nordslesvig, optegnede efter Tidsfølgen.

6. *Januar*: Overforvaltningsretten i Berlin ophæver Amtsforsstander Valentiners Paabud af 15. Maj 1900, ved hvilket Foreningshuset „Frej“ i Tyrstrup blev lukket.
- Rødding Bisidderrets Dom af 21. November 1901, i Følge hvilken Gaardejer Kloppenborg-Skrumsager i Københoved blev idømt en Bøde paa 50 Mark, fordi hans skolepligtige Søn havde gaaet i Skole i Skibelund i Stedet for i Københoved, bliver stadfæstet af Landsretten i Flensborg, idet Retten gør gældende, at det vel „under visse Omstændigheder kan tillades en Mand at lade sine Børn opdrage i Udlandet, men kun ikke her oppe i Grænselandet, hvor det maa formodes, at Opdragelsen vil ske i dansk-national Aand“.
- Landsretten i Flensborg, der anser Smed Rasmus Hansen af Dybbøl for at være dansk Undersaat og Udvisningen af ham for lovhjemlet, idømmer ham 10 Dages Arrest, fordi han var vendt tilbage til sit Hjem.
8. *Januar*: Gaardejer Jørgen Hybschmann dør i Nustrup (født der 18. Maj 1830).
9. *Januar*: Kammerretten i Berlin frikender Vælgerforeningens Formand, Slagtermester Reimers, i den mod ham anlagte Sag, fordi han efter Generalforsamlingen i Aabenraa forrige Sommer nægtede at give Politiet Oplysninger om en af de Talere, der havde haft Ordet.

24. *Januar*: Det nye Forsamlingshus i Haderslev tages i Brug af Kommunalforeningen.
13. *Februar*: Amtsforsander Kjer tager sit Paabud om Lukningen af Philipsens Forsamlingsaal i Nybøl tilbage.
Gaardejer C. Finnemann i Taarning bliver af Nævningeretten i Haderslev idømt 4 Dages Arrest, fordi han, efter at være udvist, var vendt tilbage til sit Hjem.
24. *Februar*: Landdagsmand H. P. Hanssen-Nørremølle bringer Optantsagen paa Bane i den preussiske Landdag.
8. *Marts*: Redaktør Jessen vælges til Rigsdagsmand med stor Majoritet. Efter den første Optælling fik han 10,034 Stemmer, Socialdemokraten, Skræddermester Mahlke, 495 og Tyskernes Kandidat, Pastor Jacobsen, 4514.
11. *Marts*: Sognepræst Emil Clausen dør i Dybbøl (født 1832 i Tønder).
13. *Marts*: Grosserer Julius Nielsen vælges til Landdagsmand for Haderslev Kreds med 142 Stemmer. Tyskernes Kandidat, Amtsdommer Bachmann, faar 51.
14. *Marts*: Forsamlingshuset „Frej“ i Tyrstrup aabnes. Sognepræst Jensenius Johansen dør i Svanninge (født 7. Oktober 1827 i Nakskov).
17. *Marts*: Haderslev Nævningerets Dom af 13. Februar mod Gaardejer C. Finnemann i Taarning stadfæstes af Landsretten.
20. *Marts*: Flensborg Bisidderret frikender Redaktør Jessen, der sigtedes for at have øvet „grov Uorden“ ved i en Nyaarsartikel i „Flensb. Av.“ at skrive, at vi „danske Sønderjyder har levet under et Tvangsherredømme“.
21. *Marts*: En Gaardmand, der i oprømt Tilstand havde sunget „Den tapre Landsoldat“ i et Jærnbanetog, idømmes af Toflund Bisidderret en Bøde paa 120 Mark.
25. *Marts*: Overlandsretten i Kiel stadfæster Landsrettens Dom af 13. Juli 1901, ved hvilken Strackerjan og den ældre og den yngre Schütze frakendes Ret til at udgive Blade med Titlen „Dannevirke“ og „Freja“ eller „Dannevirke-Freja“.
9. *April*: Overlandsretten i Kiel stadfæster Landsretens

- Dom af 6. Januar mod Smed Rasmus Hansen.
21. April: Rigsdagsmand Jessen taler for første Gang i den tyske Rigsdag.
30. April: Overlandsretten i Kiel ophæver Landsrettens Dom af 17. Marts over Gaardejer C. Finne-
mann i Taarning, hvis Option erklæres for at være ugyldig og hans Udvisning derfor ikke lovhjemlet. (Han blev senere i en officiel Skrivelse fra Landraad Becherer anerkendt som preussisk Borger).
1. Maj: Rigsdagsmand Jessen tager Ordet i den tyske Rigsdag og paataler forskellige Tilfælde af Valgtryk og Krænkelse af Valghemmeligheden ved det sidst afholdte Rigsdagsvalg. Fhv. Sparekassedirektor Nis Gørrisen dør i Graasten. 89 Aar gl.
12. Juni: Journalist Nicolai Mathias Grünwald, tidligere Medarbejder ved „Dannevirke“ og derefter ved „Modersmaalet“, dør i Haderslev (født 12. Maj 1836 samme Sted).
15. Juni: Møller Gerhard Hansen, Dybbøl Mølle (Søn af den bekendte Dybbølmøller), dør.
18. Juni: Det første Møde holdes i Forsamlingshuset „Frej“ i Tyrstrup. Da det rygtes, at Kvinderne skulle vises ud, skønt Mødet er offentligt, samles først Kvinderne alene med en kvindelig Foredragsholder; men Amtsfors-
tanden hæver straks Mødet, der efter hans Mening er iværksat af en politisk Forening, og forbyder Kvinderne for den Dag al Adgang til „Frej“. Onsider faa de Lov til at blive i Haven, og Mændene holde saa Møde alene.
6. Juli: Ved et offentligt Møde i „Frej“, hvor Redaktør N. Svendsen holder Foredrag, ere en Del Kvinder — i Henhold til en Tale i Landdagen af Indenrigsminister Hammerstein angaaende Kvinders Adgang til politiske Møder — tilstede i en særlig afspærret Stue. Døren til denne Stue kræver Gendarmen lukket. (Den i den Anledning indgivne Klage blev afvist af Regeringspræsidenten).
27. og 28. Juli: De tre dansk-nationale Foreninger, Vælger-, Sprog- og Skoleforeningen, afholde deres store Aarsmøde i Aabenraa.
11. August: Journalist P. Simonsen bliver af Flensborg

- Landsret idømt et Aars Fængsel for formentlig Fornærmelse mod Overlandsretten i Kiel, indeholdt i en kort Bemærkning i „Flensborg Avis“ til dens Dom i nogle Udvisningssager. Det bliver paastaet, at Bemærkningen skulde være en Sigtelse mod Overlandsretten for at have „bøjet“ Retten.
26. August: Overlandsretten i Kiel frikender Kaptajn Fischer i Aabenraa, som ved en af Landsretten den 20. Juni stadfæstet Nævningeretsdom af 30. April var idømt 4 Dages Fængsel for at være vendt tilbage, efter at han var bleven udvist og ført over Grænsen. Som Følge af denne Frikendelse maa han anses for at være godkendt som preussisk Undersaat.
28. August: Bisidderretten i Flensborg idømmer Journalist P. Simonsen som ansvarshavende Redaktør af „Flensborg Avis“ en Bøde paa 100 Mark, fordi en af Valgforstander Petersen paa Tysk affattet Berigtigelse — hvilken Redaktøren ansaa for urigtig — til den Beretning, der havde staaet i „Flensborg Avis“ i Anledning af Rigsdagsmand Jessens Tale i den tyske Rigsdag om Valgtryk, ikke straks og fuldstændig i Originalsproget var bleven optaget i Bladet.
9. Oktober: Nævningeretten i Haderslev idømmer Redaktør Strackerjan en Bøde paa 600 Mark for grov Fornærmelse mod Landdagsmand Julius Nielsen, hvem han havde beskyldt for Mened og Gudsbespottelse.
10. Oktober: Overforvaltningsretten i Berlin afviser en Klage fra Gaardejer Ph. Møller i Jægerup over, at han er erklæret for dansk Undersaat. Retten hævder, at den ikke er kompetent til at dømme i den Slags Sager. Som Følge af denne Afvisning vil Overlandsrettens Domme i Fremtiden faa langt større Betydning og blive afgørende i de fleste Optantsager.
13. Oktober: Landsretten i Flensborg stadfæster Bisidderrettens Dom af 28. August, ved hvilken Redaktør P. Simonsen idømtes en Bøde paa 100 Mark, fordi den omhandlede Berigtigelse ikke straks efter Modtagelsen var bleven optaget i „Flensborg Avis“. Derimod udtales i Dommen, at Redaktøren havde haft Ret til at meddele Berigtigelsen i dansk Oversættelse.

17. *Oktober*: Landsretten i Flensborg idømmer Redaktør P. Simonsen ni Maaneders Fængsel, fordi fem Medlemmer af den tyske Knivsbjergkomite paastod, at en Artikel „Højskamling og Knivsbjerg“ i „Flensborg Avis“ indeholdt Fornærmelser mod dem.
- Samme Ret idømmer Journalist A. Lebeck ved „Hejmdal“ en Bøde paa 300 Mark i Anledning af et i nævnte Blad optaget spøgende Stykke: „Den blev ikke noteret“ om „Katten Peter“, i hvilken der skulde findes Fornærmelser mod en Politibetjent i Aabenraa.
30. *Oktober*: Gaardejer Jacob Friis i Have ved Fjelstrup afgaar ved Døden.
11. *November*: Enken efter Patrioten Hans Nissen i Hammelev, Mette Magdalene Pedersdatter Bonde, dør i Haderslev (født 2. Juni 1806 i Hammelev).
15. *November*: Under Forhandlingen i den tyske Rigsdag om Forenings- og Forvaltningsretten paataler Rigsdagsmand Redaktør Jessen Politiets Overgreb paa dette Omraade i Nordslesvig.
18. *November*: Slagtermester Jacob Peter Reimers og Hustru Jensine Marie, født Hermansen, fejre deres Guldbryllup i Sønderborg. Mange Gaver overrækkes ved Fæsten det gamle ærværdige Par, og der indløber 225 Telegrammer.
20. *November*: „Selskabelig Forening“ (Tyrstrup) vedtager, at Bestyrelsen skal sagsøge Amtsforsstander Valentiner for at faa Erstatning for uberettiget Lukning af Forsamlingshuset „Frej“.
27. *November*: Rigsretten i Leipzig stadfæster Flensborg Landsrets Dom af 11. August, ved hvilken Journalist P. Simonsen blev idømt et Aars Fængsel.
3. *December*: Den Bøde paa 600 Mk., som Redaktør Strackerjan blev idømt af Nævningeretten i Haderslev den 9. Oktober for Fornærmelser mod Landdagsmand Jul. Nielsen, nedsætter Landsretten i Flensborg til 300 Mark.
10. *December*: Overlandsretten i Kiel ophæver Flensborg Landsrets Dom af 13. Oktober mod Redaktør P. Simonsen og henviser Sagen til fornyet Behandling ved Landsretten.
11. *December*: Rigsretten i Leipzig stadfæster Overlandsrettens Dom af 25. Marts vedrørende Bladtitlerne.

18. *December*: Bevtoft Forsamlingshus, der 11. November 1900 blev lukket af en Gendarm, fordi den nye grundmurede Bygning var „brøstfældig“, tages atter i Brug.
21. *December*: Gaardejer Philip Møller dør i Jægerup (født der 1846).
25. *December*: Gaardejer Mads Skau dør i Over Jersdal.
-

„Sønderjydske Aarbøger”

udgivne af

H. P. Hanssen-Norremølle, P. Skau og Nikolaj Andersen

begyndte at udkomme 1889 og har siden i en Række forskellige Bidrag skildret Slesvigs Historie, Land, Folk og Minder og har i politiske og statistiske Oversigter belyst Nordslesvigernes Kamp for Bevarelsen af dansk Sprog og Kultur.

„Sønderjydske Aarbøger” vil som hidtil behandle alle nordslesvigske Spørgsmaal i videste Omfang, Historie og Politik, Sprog og Folkeminder, Naturforhold og Landøkonomi. De vil desuden bringe Skildringer af andre Nationalitetskampe i Fortid og Nutid og Drøftelse af saadanne Forhold, der direkte eller indirekte staar i Forbindelse dermed.

„Sønderjydske Aarbøger” udkommer to Gange aarligt i Hæfter paa tilsammen omtr. 20 Ark. **Subskription** modtages i alle Boglader i Slesvig, Danmark, Norge og Sverige og i Gyldendalske Boghandel, Hovedkommissionen for de tre nordiske Lande. Prisen er 4 Kroner Aargangen; for Medlemmer af danske Foreninger i Nordslesvig 3 Mark.

Indhold af 2. Halvbind 1903.

L. S. Hansen: Mine Oplevelser i Oldrup i den nærmeste Tid efter Dannevirkens Rønning den 5. Februar 1864 . . .	Side 161—195
Thade Petersen: Romo. Et Bidrag til Oens Historie og Beskrivelse . . .	„ 196—253
H. P. Hanssen-Norremølle: Köllerpolitikken	„ 254—300
Thade Petersen: De danske Aarsmoder i Aabenraa 1902 og 1903	„ 301—310
Dagshistorie 1902. Tildragelser vedrørende Nordslesvig, optegnede efter Tidsfølgen	„ 311—316

Ansvarhavende: N. Andersen i Aabenraa.